

UNIVERZITET U SARAJEVU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK HISTORIJA

Naila Uzunović-Hasičić

**POLJOPRIVREDA NA PROSTORIMA BOSNE I
HERCEGOVINE U PERIODU RIMSKE UPRAVE**

Završni diplomski rad

Prof. dr. Selmedin Mesihović

SARAJEVO, 2018.

Sadržaj

1. Uvod.....	3
2. Historijat istraživanja rimske poljoprivrede na prostorima Bosne i Hercegovine.....	5
3. Rimski klasici o poljoprivredi.....	7
3.1. Poljoprivredno imanje u rimskim klasičnim izvorima.....	10
3.2. Zemljoradnja u rimskim klasičnim izvorima.....	13
3.3. Stočarstvo u rimskim klasičnim izvorima.....	16
4. Ilirsko poljoprivredno nasljeđe na prostorima Bosne i Hercegovine pred rimsku vlast.....	19
5. Arheologija rimske poljoprivrede na prostorima Bosne i Hercegovine.....	24
5.1. Historijat arheoloških iskopavanja.....	24
5.2. Arheološki lokaliteti rimske poljoprivrede u Bosni i Hercegovini.....	25
6. Politika rimskih vlasti na području današnje Bosne i Hercegovine u kontekstu razvoja poljoprivrede.....	26
6.1. Peregrinski civitates u funkciji prelazne faza od ilirskih tradicija do rimske privrede.....	26
6.2. Prelazna faza u razvoju stočarstva.....	29
6.3. Utjecaj cestovne infrastrukture u razvoju poljoprivrede na prostorima Bosne i Hercegovine u rimsko doba.....	32
7. Zemljoradnja rimske epohe u Bosni i Hercegovini.....	33
7.1. Žitarice.....	33
7.2. Vinogradarstvo i maslinarstvo.....	34
7.3. Poljoprivredne alatke.....	34
8. Stočarstvo rimske epohe u Bosni i Hercegovini.....	36
9. Ville rustice u poljoprivrednom sistemu rimske uprave.....	39
9.1. Pojam i tipovi rimskih vila.....	39
9.2. Vila rustika u sklopu rimske privredne infrastrukture.....	41
9.3. Arhitektura vila rustika.....	42
9.4. Ekonomija stanovnika vila rustika.....	45
9.5. Nalazišta rimskih vila rustica na tlu Bosne i Heregovine.....	46
10. Radna snaga u funkciji rimske poljoprivrede.....	47
10.1. Robovi.....	48
10.2. Oslobođenici.....	51
10.3. Slobodni seljaci.....	52
10.4. Veterani, kolonisti i koloni.....	54
10.5. Udio poljoprivrednih viškova u trgovini.....	59
11. Zaključak.....	60
12. Prilozi.....	61
13. Summary.....	75
14. Biografija.....	76
15. Bibliografija.....	77

1. Uvod

Poljoprivreda na našim prostorima u vrijeme rimske vlasti nije u dovoljnoj mjeri tretirana u istraživanjima i stručnoj literaturi. Jedan od razloga za to jeste i nedostatak izvora, kako literarnih tako i epigrafskih, koji detaljnije obrađuju tematiku poljoprivrede i stočarstva. Izvori su najčešće tretirali važne političke ili društvene događaje. Od svih grana rimske privrede, o poljoprivredi ima najmanje tragova.

Sa obzirom na nedostatak detaljnih izvora, u radu se pristupilo tematskom izlaganju jer hronološki pristup nije moguće rekonstruisati na osnovu postojećih izvora. Pogotovo je teško utvrditi procese prelaza i promjena koji su se dešavali na poljoprivrednom planu sa nastupom rimske vlasti.

Budući da su prostori Bosne i Hercegovine u sastavu rimskih provincija Dalmacije i Panonije bili dio Carstva, brojne općepoznate činjenice o rimskoj poljoprivredi bile su primjenjive i na našim prostorima. Međutim, svaki dio Rimskog carstva je zadržao i specifične oblike privredne organizacije, nasljeđene iz predrimske epohe, koji su obilježavali privredne tokove u toku nekoliko narednih stoljeća. Upravo je taj segment slabije poznat usljed pomenutog nedostatka izvora.

Kada govorimo o radnoj snazi u rimskom poljoprivrednom sistemu nedostatak izvora također predstavlja niz izazova i poteškoća. Također, sa obzirom na ograničenost materijalnih, literarnih i epigrafskih izvora, historiografska građa je konceptualno svedena na reprodukciju znanja i dobro poznatih spoznaja o ovoj tematici.

Shodno tome primjenjena je metodologija izrade rada koja se svodi na sintetiziranje osnovne konstrukcije uz pomoć arheoloških i literarnih izvora pri čemu su hijatusi u sintezi popunjavani općim prikazom poljoprivredne djelatnosti preuzeti iz rimskih klasičnih literarnih izvora. Na taj način se postigla približna, ali i dalje fragmentalna slika, o prilikama radnog stanovništva rimske provincije Dalmacije.

Na osnovu raspoloživih izvora i naučnih saznanja moguće je za sada predočiti tek najosnovnije postulate, koji se tiču statusa različitih profila radnog stanovništva rimske provincije Dalmacije – robova, slobodnih seljaka, oslobođenika, kolona i naseljenih veterana.

Arheološka iskopavanja villa rustica na prostorima Bosne i Hercegovine daju nam najviše informacija o oblicima rimske poljoprivrede u antičko doba. Vile rustike (*Villae rusticae*) predstavljaju specifičan oblik rimske stambene i ekonomske kulture i civilizacije. Generalno

vile rustike obuhvataju stambene prostorije, ekonomske objekte, štale, radionice i ostale pomoćne objekte. Po stambenoj namjeni vile rustike su sadržavale osnovne arhitektonske i funkcionalne elemente kao i druge rimske vile (*Villa suburbana* i *Villa urbana*). Vile rustike predstavljaju ekonomsko-stambeni element prilagođen poljoprivredno-stočarskoj privrednoj namjeni ovih objekata.

Stočarstvo kao privrednu granu rimske epohe na prostorima Bosne i Hercegovine istraživalo je više autora u sklopu svojih analiza ekonomike antičkog Ilirika. Treba istaći da su podaci kojima trenutačno raspolažemo o stočarstvu fragmentalni usljed nedostatka pisanih izvora.

Nedostatak pisanih izvora i mogućnost tek djelomične rekonstrukcije uz pomoć materijalnih arheoloških izvora, donekle kompenziraju rimski klasični izvori o poljoprivredi. Poljoprivreda, zemljoradnja i stočarstvo činili su osnovicu rimske robovlasničke privrede. Stoga ne čudi da su rimski pisci iz klasične epohe posvećivali veliku pažnju značaju ovih grana privrede, na kojima je počivala cjelokupna ekonomska i vojno-politička moć Republike a kasnije i Carstva.

U konačnici jedna kombinacija oskudnih pisanih izvora pronađenih na prostoru Bosne i Hercegovine, uglavnom epitafske građe, arheološka iskopavanja na lokalitetima villa rustica uz integraciju opće privrednih postulata kojima su se Rimljani ravnali na prostoru cijelog Carstva, a koje nam rasvjetljuju rimski klasični tekstovi i izvori, omogućuje da se izvrši gruba rekonstrukcija uslova, prilika i okolnosti u kojima se razvijala poljoprivreda i stočarstvo na prostorima Bosne i Hercegovine u doba rimske vlasti.

2. Historijat istraživanja rimske poljoprivrede na prostorima Bosne i Hercegovine

Historijski literarni izvori za istraživanje poljoprivrede i stočarstva na prostorima Bosne i Hercegovine u rimsko doba jako su skromni. Određene informacije daje Strabon u sedmoj knjizi svoje „Geografije“. Opće podatke o rimskoj poljoprivredi daje Katon Stariji u svome poznatom djelu *De agricultūra*. Budući da je Katonovo djelo „*O poljoprivredi*“ smatrano udžbenikom poljodjelstva u Rimskoj državi, ono predstavlja i osnovni literarni temelj za izučavanje poljoprivrede i stočarstva.

O poljoprivredi i stočarstvu na prostorima Bosne i Hercegovine u antičko doba pisalo je više autora. Anto Škegro je u svojim djelima pristupio sistematskom opisu gospodarstva na našim prostorima u antičko doba. Škegro je konstatovao da problem, pri opisu rimske poljoprivrede i stočarstva, predstavlja nedostatak izvora, kako literarnih tako i epigrafskih.¹ Veliki doprinos istraživanju poljoprivrede i stočarstva dao je i Esad Pašalić ali, slično Škegru, konstatuje da su ove oblasti zanemarene u izvorima, koji obično tretiraju važne političke i društvene događaje na ovim prostorima. Značajno djelo u istraživanju antičkog stočarstva na našim prostorima dao je Enver Imamović, pogotovo u pogledu istraživanja kontinuiteta oblika stočarstva iz ilirskog doba u rimsko doba. Djelomične informacije o radnoj snazi koja je korištena u poljoprivredi i stočarstvu dao je Grga Novak.

Opće podatke o poljoprivredi i stočarstvu daju Nikolaj Aleksandrovič Maškin, Mihajl Ivanovič Rostovcev, András Mócsy, Marin Zaninović, K.D. White i Paul Erdkamp.

Na prostorima Bosne i Hercegovine nađeno je niz vila rustika, koje su djelomično ili potpuno istražene. Rimska vladavina je u naše krajeve uvela tipične poljoprivredne veleposjede. Do skorijeg vremena poljoprivredna dobra i njihove naseobine nisu bile u dovoljnoj mjeri istražene.²

U velikoj mjeri vile rustike su rasvijetljene u djelu Adnana Busuladžića, koji je sveobuhvatno istražio i publikovao sva dosadašnja istraživanja na polju rimskih vila. U svome djelu Busuladžić je obradio lokacije, ekonomsku namjenu, arhitektonska rješenja i pokušaje rekonstrukcija za desetine vila rustika pronađenih u Bosni i Hercegovini. U pogledu sistematizacije arheoloških nalaza villa rustica u Bosni i Hercegovini važni su i radovi Irme Čremošnik.

¹ Škegro, 1991, 115

² Pašalić, 1960., 89.

Klasične izvore o vilama rustikama predstavljaju rimski pisci poput Katona (234-149. pne.), Vara (116-17 pne.) i Vitruvisa. Oni su opisali metode izgradnje, određivanje položaja vile, privrednu djelatnost i druge arhitektonske i privredne okosnice vile rustike.

Opći podaci o vila rustikama u ovom radu uzeti su i od engleskih i njemačkih arheologa i historičara: Alexandar G. McKay, David E. Johnston, J. T. Smith i Karoline Schulte-Frohlinde.

U nedostatku pisanih izvora arheološki materijal, pronađen na našim prostorima iz ovog perioda, daje vrijedne podatke o stepenu razvoja stočarstva.

O utjecaju Batonovog ustanka na stočarstvo podatke nalazimo u djelu Mesihović Salmedina „Rimski vuk i ilirska zmija“. Opće podatke o stočarstvu predrimске i rimske epohe nalazimo u djelima Aleksandra Stipčevića.

U historiografskoj praksi teško je tretirati tematiku poljoprivrede, konkretno zemljoradnje i stočarstva, bez poznavanja uslova rada i profila radne snage stanovništva, koje se bavilo ovim djelatnostima u rimskom periodu na prostorima Bosne i Hercegovine.

Unatoč većem broju literarnih historiografskih izvora koji su se bavili ovom tematikom, nedostatak materijalnih izvora je usmjerio sve autore i istraživače na analognu primjenu klasičnih literarnih izvora, arheološke nalaze i epigrafskih spomenika. Međutim, svi navedeni izvori zajedno i dalje daju fragmentalnu sliku o prilikama radnih slojeva stanovništva u rimskoj provinciji Dalmaciji.

Opće privredne prilike radnog stanovništva i rimske ekonomike na našim prostorima u rimsko doba daju i Bojanovski, Ferjančić i Omerčević.

Epigrafskim spomenicima bavili su se Matijašić i Šačić. Opće podatke o vezi poljoprivrede i trgovine kao i nove poglede na omjere trgovačke djelatnosti u okvirima poljoprivrede daje Glicksman.

3. Rimski klasici o poljoprivredi

Kada govorimo o autorima djela koja tretiraju pitanja poljoprivrede, zemljoradnje i stočarstva na prvom mjestu nalazi se Katon Stariji³ (*Marcus Porius Cato Maior*, 239 – 149 p.n.e.) i njegovo djelo „O poljoprivredi“ (*De agricultura*). Djelo Katona Starijeg o poljoprivredi predstavlja svojevrsnu enciklopediju na ovom polju. Mnogi kasniji autori su koristili dijelove njegova djela, ili su ga koristili da bi dokazali ili opovrgnuli određene tvrdnje iz oblasti poljoprivrede.

Od ostalih rimskih klasika koji su pisali djela posvećena poljoprivredi treba izdvojiti i Marka Terencija Varona⁴ (*Marcus Terentius Varro*, 116 – 27 pne.). Varon je u s vome djelu

³ Katon Stariji bio je rimski vojskovođa, političar i pisac (Tuskul, Lacij, 234. pr. Kr. – ?, 149. pr. Kr.). Sudjelovao u ratu protiv Hanibala te pobijedio vojsku sirijskoga kralja Antioha III Velikoga u bitki kraj Termopila 191. pr. Kr. Kao konzul 195. pr. Kr. ugušio ustanak u Hispaniji i oštro se protivio raskoši. Cenzorsku službu 184. pr. Kr. obavljao je strogo; po tome nazvan *Censorius*. Uporno je tražio da se Kartaga razori: navodno je svaki govor u senatu završavao riječima *Ceterum censeo Carthaginem esse delendam* („Uostalom, mislim da Kartagu treba razoriti“). Konzervativac, bio je u oporbi prema Scipionu Mlađemu, koji je podupirao širenje grčke kulture. Začetnik rimskoga proznoga izraza, osobito poznat po govorima, od kojih je većina sačuvana tek djelomice. Od njegovih proznih spisa glavnim se smatra historiografsko djelo *Podrijetla* (*Origines*), koje je obuhvaćalo rimsku povijest od osnutka Rima i drugih italskih gradova do piščeva doba. Za svojega sina napisao je enciklopediju korisnoga znanja; formulacije iz toga priručnika poslije su bile povod nastanku anonimne zbirke *Katonovi distisi*. Od njegova književnoga rada u cijelosti je sačuvano samo djelo *O poljodjelstvu* (*De agricultura*), najstarije sačuvano prozno djelo rimske književnosti.

Preuzeto sa <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30908>

⁴ Marko Terencije Varon bio je rimski pisac, polihistor. Nazvan Reatinski (*Reatinus*) da bi se razlikovao od istoimenoga pjesnika. Obnašao je različite državne dužnosti (*triumvir capitalis*, tribun, pretor, legat). U građanskome ratu sudjelovao je na Pompejevoj strani; nakon bitke kraj Farsala Cezar ga je pomilovao i povjerio mu organizaciju prve javne knjižnice u Rimu, no projekt je ostao neostvaren. Jedva izbjegavši pogibiju u proskripcijama, Varon se povukao u privatnost i posvetio znanstvenome radu. Suvremenici su ga veoma cijenili, osobito Ciceron, a Kvintilijan ga je nazvao »najučenijim Rimljaninom«. Bio je pjesnik, satiričar, pravnik, geograf, gramatičar i znanstvenik: autor je 74 djela (u približno 620 knjiga) s područja književnosti, filologije, povijesti i prirodnih znanosti, odgoja i filozofije, no većina ih je poznata samo po naslovima i iz oskudnih ulomaka. Jedino je u cijelosti sačuvano djelo *O poljoprivredi* (*Res rusticae*), u tri knjige, u kojem je u dijaloškoj formi i s duhovitim primjedbama pisao o ratarstvu, pčelarstvu, stočarstvu, uzgoju riba i sl. Osobito je značajan njegov jezikoslovni, književnopovijesni i književnokritički rad: od 25 knjiga njegova temeljnog djela *O latinskom jeziku* (*De lingua Latina*) sačuvalo se 6 (od 5. do 10.). Među prvima je osvijestio razliku između jezične prakse i sustavnoga jezičnog opisa te se u aktualnoj raspravi između »anomalista« i »analogista« izjasnio kao umjereni analogist. Drži se najvećim antičkim poznavateljem latinskoga jezika i rimske književnosti. Od 150 knjiga njegovih *Menipskih satira* (*Saturae Menippeae*), satiričkih tekstova u mješavini stiha i proze, sačuvalo se oko 600 ulomaka: prvi je tu književnu vrstu nazvao tim imenom. U 15 knjiga *Slika* ili *Sedmica* (*Imagines, Hebdomades*) objavio je portrete 700 slavni Grka i Rimljana s popratnim proznim tekstovima i epigramima; posrijedi je prva latinska knjiga s ilustracijama za koju znamo. Napisao je i enciklopedijsko djelo *Ljudske i božanske starine* (*Antiquitates rerum humanarum et divinarum*) o rimskim starinama, svjetovnim (25 knjiga) i vjerskima (16 knjiga), koje je posvetio Cezaru. Njegovo djelo o znanstvenim disciplinama *Discipline* (*Disciplinae*) imalo je velik odjek te je neizravno utjecalo na srednjovjekovno shvaćanje znanja (*septem artes liberales*). Svojim je ukupnim djelom predstavljao vrhunac rimske znanosti te je utjecao na mnoge potonje autore s različitih područja. Preuzeto sa <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=63933>

veoma detaljno pristupao opisu poljodjelskih radova, opreme farme i tretmana prema stoci. Za razliku od Katona Starijeg posebnu pažnju je posvetio peradi, ribogojstvu i pčelarstvu.

Na trećem mjestu nalazi se Lucije Junije Moderat Kolumela⁵ (*Lucius Junius Moderatus Columella*) koji poljoprivrednu tematiku izlaže uz čestu upotrebu pjesničkog izražaja.

Rad ova tri autora dobija na značaju kada uzmemo u obzir da su dvojica, Varro i Columella, koristili djela svojih prethodnika iz Grčke, Italije i Kartage i integrisali njihova saznanja. Columella nabraja 55 autora čijim se djelima koristio u sastavljanju svoga rada *De re rustica*.⁶ Varro nabraja 52 djela kojim se koristio u svome istoimenome radu *De re rustica*.⁷

⁵ Lucije Junije Moderat Kolumela bio je rimski poljoprivredni pisac (sred. I. st.). Rodom iz Gadesa u Hispaniji (danas Cádiz). Na svojim je imanjima u Italiji izravno upoznao poljoprivredne poteškoće. O njima je najprije napisao kraće strukovno djelo *O uzgoju vinograda i voćnjaka* (*De cultura vinearum et arborum*) u 4 knjige, od kojih je sačuvana samo druga – *O voćkama* (*De arboribus*). Potpuno je sačuvano njegovo glavno djelo *O seoskim poslovima* (*De re rustica*), u 12 knjiga, o obrađivanju polja, stočarstvu i veterinarstvu. Cijelo je djelo napisano u prozi, osim 10. knjige, *O vrtlarstvu* (*De cultu hortorum*), koju je u 430 heksametara spjevao kao dopunu Vergilijevim *Georgikama*. Tim je djelom Kolumela želio unaprijediti italsko poljogospodarstvo. U svojim djelima Kolumela se služio važnijom građom iz grčke i rimske tradicije, a sadržajna i jezična uravnoteženost bitno su utjecale na potonja djela slična sadržaja.

Preuzeto sa <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=32509>

⁶ *Magna porro et Graecorum turba est de rusticis rebus praecipiens, cuius princeps celeberrimus vates non minimum professioni nostrae contulit Hesiodus Boeotius. Magis deinde eam iuvere fontibus orti sapientiae Democritus Abderites, Socraticus Xenophon, Tarentinus Archytas, Peripateticis magister ac discipulus Aristoteles cum Theophrasto. Siculi quoque non mediocri cura negotium istud prosecuti sunt Hieron et Epicharmus, cuiusdiscipulus Philometor et Attalus. Athenae vero scriptorum frequentiam pepererunt, e quaprobatissimi auctores Chaereas, Aristandros, Amphiloehus, Euphronius, Chrestus — Euphroniusnon, ut multi putant, Amphipolites, qui et ipse laudabilis habetur agricola, sed indigena soli Attici. Insulae quoque curam istam celebraverunt, ut testis est Rhodius Epigenes, Chius Agathocles, Evagon et Anaxipolis Thasii. Unius quoque de septem Biantis illius populares Menander et Diodorus in primis sibi vindicaverunt agricolationis prudentiam. Nec his cessere Milesii Bacchius et Mnaseas, Antigonus Cymaeus, Pergamenus Apollonius, Dion Colophonius, Hegesias Maronites. Nam quidem Diophanes Bithynius Uticensem totum Dionysium, Poeni Magonis interpretem, per multa diffusum volumina sex epitomis circumscrispsit. Et alii tamen obscuriores, quorum patrias non accepimus, aliquod stipendium nostro studio contulerunt. Hi sunt Androtion, Aeschriion, Aristomenes, Athenagoras, Crates, Dadis, Dionysius, Euphyton, Euphorion. Nec minore fide pro virili parte tributum nobis intulerunt Lysimachus et Eubulus, Menestratus, et Plentiphanes, Persis et Theophilus. Et ut agricolationem Romana tandem civitate donemus (nam adhuc istis auctoribus Graecae gentis fuit) iam nunc M. Catonem Censorium illum memoremus, qui eam latine loqui primus instituit, post hunc duos Sasernas, patrem et filium, qui eam diligentius erudiverunt, ac deinde Scrofam Tremelium, qui etiam eloquentem reddidit, et M. Terentium qui expolivit, mox Vergilium, qui carminum quoque potentem fecit. Nec postremo quasi paedagogi eius meminisse dedignemur Iuli Hygini, verum tamen ut Karthaginensem Magonem rusticationis parentem maxime veneremur; nam huius octo et viginti memorabilia illa volumina ex senatus consulto in Latinum sermonem conversa sunt. Non minorem tamen laudem meruerunt nostrorum temporum viri Cornelius Celsus et Iulius Atticus, quippe Cornelius totum corpus disciplinae quinque libris complexus est, hic de una specie culturae pertinentis ad vitis singularem librum edidit. Cuius velut discipulus duo volumina*

Sve tri navedena autora, koji su pisali o poljoprivredi, odnose se na period kasne Republike i detaljno opisuju sve segmente rimske klasične poljoprivrede. Pisali su u vrijeme kada je ustaljena forma rimskog veleposjeda (*latifundia*) bazirana na primjeni robovske radne snage. Unatoč činjenici da najčešće pominju primjere iz Italije, Rimljani su forme poljoprivredne djelatnosti, koju su razvili u Italiji, prenosili i u osvojene provincije.

Djela rimskih klasika o poljoprivredi predstavljaju prvoklasan izvor koji na kvalitetan način mogu da kompenziraju nedostatke, usljed nedostatka pisanih i materijalnih izvora, koji postoje u izučavanju poljoprivrede na području rimske Dalmacije i Panonije.

Izuzev općih podataka o vrstama i bonitetu zemljišta, veličini posjeda i farmi, ovi izvori daju i precizne podatke o alatima, uzgoju stoke, sjetvi i žetvi, maslinarstvu, vinogradarstvu, ribogojstvu, peradarstvu, religijsko-kulturnim aspektima poljoprivrede, medicinskoj upotrebi uzgojenih biljaka pa čak i recepte za hranu.

Svakako da je rimska poljoprivreda imala svoje specifičnosti od provincije do provincije, od otočkih uslova Britanije do mediteranskih uslova Italije, od močvarno-šumskih uslova Germanie do pustinjačkih prilika Numidije. Međutim, djela rimskih klasika daju detaljne i vrijedne podatke koji se odnose na sve provincije podjednako, od metoda rada sa presama za cijedenje, proizvodnje vina, opremi farme i mnogim drugim segmentima poljoprivrede i stočarstva. Svakako da blizina Ilirika Italiji, približni geografski i klimatski

similium praeceptorum de vineis Iulius Graecinus composita facetius et eruditius posteritati tradenda curavit. Columella, De re rustica, I, 7-14

⁷ *Qui Graece scripserunt dispersim alius de alia re, sunt plus quinquaginta. Hi sunt, quos tu habere in consilio poteris, cum quid consulere voles, Hieron Siculus et Attalus Philometor; de philosophis Democritus physicus, Xenophon Socraticus, Aristoteles et Theophrastus peripatetici, Archytas Pythagoreus; item Amphiloachus Atheniensis, Anaxipolis Thasius, Apollodorus Lemnius, Aristophanes Mallotes, Antigonus Cymaeus, Agathocles Chius, Apollonius Pergamenus, Aristandros Atheniensis, Bacchius Milesius, Bion Soleus, Chaeresteus et Chaereas Athenienses, Diodorus Prieneus, Dion Colophonius, Diophanes Nicaeensis, Epigenes Rhodius, Euagon Thasius, Euphronii duo, unus Atheniensis, alter Amphipolites, Hegesias Maronites, Menandri duo, unus Prieneus, alter Heracleotes, Nicesius Maronites, Pythion Rhodius. De reliquis, quorum quae fuerit patria non accepi, sunt Androtion, Aeschrion, Aristomenes, Athenagoras, Crates, Dadis, Dionysios, Euphiton, Euphorion, Eubulus, Lysimachus, Mnaseas, Menestratus, Plentiphanes, Persis, Theophilus. Hi quos dixi omnes soluta oratione scripserunt; easdem res etiam quidam versibus, ut Hesiodus Ascraeus, Menecrates Ephesius. Hos nobilitate Mago Carthaginiensis praeteriit, poenica lingua qui res dispersas comprehendit libris XXIIIX, quos Cassius Dionysius Uticensis vertit libris XX ac Graeca lingua Sextilio praetori misit; in quae volumina de Graecis libris eorum quos dixi adiecit non pauca et de Magonis dempsit instar librorum VIII. Hosce ipsos utiliter ad VI libros redegit Diophanes in Bithynia et misit Deiotaro regi. Quo brevius de ea re conor tribus libris exponere, uno de agri cultura, altero de re pecuaria, tertio de villaticis pastionibus, hoc libro circumcisis rebus, quae non arbitror pertinere ad agri culturam. Itaque prius ostendam, quae secerni oporteat ab ea, tum de his rebus dicam sequens naturales divisiones. Ea erunt ex radicibus trinis, et quae ipse in meis fundis colendo animadverti, et quae legi, et quae a peritis audii.* Varro, De re rustica, I, 1

uvjeti daju dodatnu mogućnost u rasvjetljavanju poljoprivrednih prilika na prostoru Bosne i Hercegovine u rimskoj epohi.

Metodom analize i sistematizacije pisanih izvora te primjenom kritičke metode u obradi izvora upoređivanjem dobija se jedna zaokružena i kompletna slika o svim važnim faktorima poljoprivredne djelatnosti rimske epohe.

Podaci dobiveni na ovaj način, kombinovani sa izvorima koji se neposredno odnose na rimsku poljoprivredu u Bosni i Hercegovini poput materijalnih izvora, arheološke građe, antičkih pisanih izvora, epitafa i spomenika materijalne kulture, omogućuju da se poljoprivredne prilike u Bosni i Hercegovini u rimskoj epohi dodatno rasvijetle.

3.1. Poljoprivredno imanje u rimskim klasičnim izvorima

Rimljani su posebnu pažnju posvećivali lokaciji za farme i zemljoradničke privredne jedinice. Katon Stariji preporučuje da se pri izboru farme posebno pazi na klimu, nedostatak olujnog vremena, bonitet zemljišta. Idealno je da farma bude u podnožju planine okrenuta prema jugu i da je dobro opskrbljena radnom snagom, da je opskrba vodom odlična, da je farma u blizini prometnica ili da se u blizini nalazi napredan grad, luka, more ili vodeni put osposobljen za plovidbu.⁸ Prema Varonu poljodjelac treba da ima dva cilja – profit i užitek. Svrha prvoga je materijalne prirode a svrha drugoga uživanje, s naznakom da je prvi cilj važniji.⁹ Slično Katonu, Varon smatra da su četiri stvari bitne za odabir prave zemljoradničke jedinice: ustrojstvo zemlje, kvalitet zemljišta, rasprostranjenost zemljišta te prirodna zaštita.¹⁰ Varon se slaže sa Katonom u pogledu da je najbolji položaj za farmu u podnožju planine u smjeru juga.¹¹ Katon smatra da je najbolja vrsta poljoprivrednog imanja ona veličine 100 jugera¹², sa različitim vrstama zemljišta, prije svega zemljišta pogodna za uzgoj vina zatim

⁸ *Uti bonum caelum habeat, ne calamitosum siet, solo bono, sua virtute valeat. Si poteris, sub radice montis siet, in meridiem spectet, loco salubri, operariorum copia siet, bonumque aquarium, oppidum validum prope siet aut mare aut amnis, qua naves ambulant, aut via bona celebrisque.* Cato, I-LII, 4.

⁹ *Hinc profecti agricolae ad duas metas dirigere debent, ad utilitatem et voluptatem. Utilitas quaerit fructum, voluptas delectationem; priores partes agit quod utile est, quam quod delectat.* Varro, I, 4

¹⁰ *Igitur primum de solo fundi videndum haec quattuor, quae sit forma, quo in genere terrae, quantus, quam per se tutus. Formae cum duo genera sint, una quam natura dat, altera quam sationes imponunt, prior, quod alius ager bene natus, alius male, posterior, quod alius fundus bene consitus est, alius male, dicam prius de naturali.* Isto, 6

¹¹ *Stolo, Quod ad hanc formam naturalem pertinet, de eo non incommode Cato videtur dicere, cum scribit optimum agrum esse, qui sub radice montis situs sit et spectet ad meridianam caeli partem.* Isto, 7

¹² juger ili jugerum (lat. *iugerum*: jutro, ral; njiva), stara mjerna jedinica ploštine obradivog zemljišta, zamišljena kao površina koju može u jednome danu obraditi par volova. Prvotno je bio određen kao pravokutnik duljine 240 a širine 120 rimskih stopa, tj. vrijednosti 2524 m².

zemljišta za navodnjenu baštu, zatim za vrbik, maslinjak, livadu, žitarice, drvo, plantažu i gaj.¹³ Ovakav rapored namjene zemljišta na idealnom imanju podržava i Varon te objašnjava da je 100 jugera količina zemlje koju par volova može da obradi u jednome danu.¹⁴

Izuzev položaju, površini i bonitetu zemljišta rimski klasici posebnu pažnju posvećuju nekretninama i inventaru koje jedan zemljoradnički posjed treba da ima. Varon na prvo mjesto stavlja opskrbu vodom. Ako nije postojala tekućica u blizini imanja, gradili bi nadsvođene cisterne i rezervoare na otvorenome. Cisterne su bile za potrebe ljudi, a rezervoari za potrebe stoke.¹⁵ Farma, sa svim zgradama i pomoćnim objektima, trebala bi imati pristup drvnoj građi iz šuma te pašnjacima za potrebne stoke. Pri izgradnji štala za stoku posebno se pazilo da se gradi na lokaciji gdje je zimi najtoplije za stoku.¹⁶ U skladištima za poljoprivredna dobra, ulje i vino se čuvalo u ćupovima u prizemlju a na spratu su bili zrnasti proizvodi poput graha, graška i sijena.¹⁷ Za radnu snagu bile su organizirane spavaonice, kuhinje i mjesta za odmor. Radnici su posebnu pažnju posvećivali čišćenju odvoda i jaraka, održavanju cesta, čišćenju trnja, okopavanju bašti, čišćenju livada te generalno održavanju imanja.¹⁸

Katon je precizirao i gabarite za izgradnju pojedinih objekata poljoprivrednom imanju, a opisao je i potrebni namještaj i stolariju. Arheološki nalazi brojnih vila u Bosni i Hercegovini potvrđuju da su se Katonovih premisa u pogledu izgradnje Rimljani pridržavali. Temelje zgrada na poljoprivrednim imanjima su gradili šezdesetak centimetara iznad površine zemlje. Zidove su zidali ciglama, krov pokrivali crijepom te dodavali potrebne nadvratnike i građevinske dodatke. Gradnja je podrazumijevala lomljeni kamen utisnut u malter, čvrsto zidane stubove, solidne grede, pragove, stupove, nadvoje, okvirove vrata koji su odgovarali kako zimskim tako i ljetnim uvjetima. Katon navodi obavezne elemente poljoprivrednog

Preuzeto sa <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29454>

¹³ *Praedium quod primum siet, si me rogabis, sic dicam: de omnibus agris optimoque loco iugera agri centum, vinea est prima, si vino bono et multo est, secundo loco hortus inriguus, tertio salictum, quarto oletum, quinto pratum, sexto campus frumentarius, septimo silva caedua, octavo arbustum, nono glandaria silva.* Cato, II

¹⁴ *Stolo, Cato quidem, inquit, gradatim praeponens alium alio agrum meliorem dicit esse in novem discriminibus, quod sit primus ubi vineae possint esse bono vino et multo, secundus ubi hortus inriguus, tertius ubi salicta, quartus ubi oliveta, quintus ubi pratum, sextus ubi campus frumentarius, septimus ubi caedua silva, octavus ubi arbustum, nonus ubi glandaria silva.* Varro, I, 7

¹⁵ *Si omnino aqua non est viva, cisternae faciendae sub tectis et lacus sub dio, ex altero loco ut homines, ex altero ut pecus uti possit.* Isto, I, 11

¹⁶ *In villa facienda stabula ita, ut bubilia sint ibi, hieme quae possint esse caldiora.* Isto, I, 13

¹⁷ *Fructus, ut est vinum et oleum, loco plano in cellis, item vasa vinaria et olearia potius faciendum; aridus, ut est faba et faenum, in tabulatis.* Isto.

¹⁸ *Per ferias potuisse fossas veteres tergeri, viam publicam muniri, vepres recidi, hortum fodiri, pratum purgari, virgas vinciri, spinas runcari, expinsi far, munditias fieri.* Cato, I-LII, 8.

imanja: mlinove, hranilice za stoku, štalu za konje, dvije odaje za sluge, tri postolja za meso, okrugli stol, 2 bakarna lonca, 10 kokošinjaca, kamin, glavna ulazna vrata i pomoćna vrata po volji vlasnika, prozore i rešetke za prozore, 6 kapaka za prozore, 3 klupe, 5 stolica, 2 razboja, jedna manja stupa, 2 prese.¹⁹

Ako je imanje orijentirano na proizvodnju maslina Katon navodi, da je za maslinjak veličine 120 jugera, potrebno imati dvije prese za cijedenje pod uslovom da su stabla maslina snažna, gusto zasađena i dobro obrađena.²⁰ Kolumela precizira i temperaturu potrebnu za čuvanje maslinovog ulja i predviđa da osvjetljenje u tim prostorijama treba dolaziti sa južne strane.²¹ Obavezni dio poljoprivrednog imanja bili su i mlinovi. Infrastruktura za stočni fond je podrazumijevala obore, štale, hranilice.²²

Kada je riječ o pokretnom sitnom inventaru potrebnoj svakoj poljoprivrednoj zajednici poput alatki, oruđa, korpi, keramičkih posuda, užadi i slično, sva tri autora preporučuju da se ne kupuje ono što ljudi mogu proizvesti na imanju.²³ Opća filozofija o ličnosti vlasnika imanja koju daje Katon, jeste da je vlasnik imanja uvijek prije prodavač nego kupac. Evidentno je da je Katon u svome djelu *De agricultura* postavio osnovne odrednice o opremi farme određene veličine, koju su preuzimali drugi autori poslije njega. Maslinjak veličine 240 jugera treba imati 5 kompletnih setova presa za cijedenje. Tu je i pomoćna oprema za cijedenje koja podrazumijeva dovoljan broj bakarnih kazana, lonaca, krčaga (sa tri odljeva), troja velika kola, šest plugova i raonika, četiri korpe za đubrivo, osam vila, što više motika i lopata.²⁴

Katon je precizno odredio i uobičajeni inventar za vinograd veličine 100 jugera²⁵, te precizirao da je potrebna radna snaga od 16 osoba za vinograd ove veličine i 3 kompletne

¹⁹ Cato, I-LII, 36.

²⁰ *In iugera oleti CXX vasa bina esse oportet, si oletum bonum beneque frequens cultumque erit.* Cato, I-LII, 10

²¹ *Torcularia praecipue cellaeque oleariae calidae esse debent, quia commodius omnis liquor vapore solvitur ac frigoribus magnis conficitur; oleum, quod minus provenit, si congelatur, fracescit. Sed ut calore naturali est opus, qui contingit positione caeli et declinatione, ita non est opus ignibus aut flammis, quoniam fumo et fuligine sapor olei corrumpitur. Propter quod torcular debet a meridiana parte inlustrari, ne necesse habeamus ignes lucernamque adhibere, cum premetur olea.* Columella, I, 74

²² *Bubilia bona, bonas praesepis, faliscas clatratas, clatros interesse oportet pede.* Cato, I-LII, 12

²³ *De reliquo instrumento muto, in quo sunt corbulae, dolia, sic alia, haec praecipienda. Quae nasci in fundo ac fieri a domesticis poterunt, eorum nequid ematur, ut fere sunt quae ex viminibus et materia rustica fiunt, ut corbes, fiscinae, tribula, valli, rastelli; sic quae fiunt de cannabi, lino, iunco, palma, scirpo, ut funes, restes, tegetes.* Varro, I, 22

²⁴ Isto

²⁵ *Quo modo vineae iugera C instruere oporteat. Vilicum, vilicam, operarios X, bubulcum I, asinarium I, salictarium I, subulcum I, summa homines XVI; boves II, asinos plostrarios II, asinum molarium I; vasa torcula instructa III, dolia ubi quinque vindemiae esse possint culleum DCCC, dolia ubi vinaceos condat XX, 2 frumentaria XX, opercula doliorum et tectaria priva, urnas sparteas VI, amphoras sparteas IIII, infidibula II,*

prese za cijedenje. Primjetno je da rimski klasici daju prednost uzgoju maslina u odnosu na vino jer se posao sa vinogradima može izjaloviti i vlasnika ostaviti bez profita.

Na osnovu detaljnih podataka koje rimski klasici daju o inventaru jednog imanja ili farme, zaključuje se da se u rimsko doba pažljivo brinulo da imanje raspolaže sa dovoljnim brojem alatki, posuda za usjeve, ulja i vino. Budući da je cjelokupna privreda Rimske države bila bazirana prvenstveno na poljoprivredi ne čudi ovaj precizan odnos prema inventarima imanja.

3.2. Zemljoradnja u rimskim klasičnim izvorima

U pogledu zemljoradnje, rimska poljoprivredna politika opisana u klasičnim izvorima utemeljena je na „vječitom trojstvu“ kojeg su činile žitarice, vinogradi i maslinjaci. Žitarice su se uzgajale u svim krajevima Rimske države, sa obzirom na otpornost ove vrste biljaka na sve vremenske uslove. Žitarice su bile osnovna potreba stanovništva države i provijanta za potrebe vojske, također žitaricama se široko i trgovalo. Još veći značaj u trgovačkoj razmjeni činilo je vino i maslinovo ulje, koji su donosili veći trgovački profit. Upravo iz tog razloga rimski klasici jako mnogo govore o pravilnom uzgoju, održavanju i kultivisanju maslina i vinove loze.

Rimski klasici otkrivaju da su Rimljani uzimali pažljivo u obzir sve faktore koji mogu utjecati na sjetvu, žetvu i produktivnost usjeva: pristupačnost vode, vlažnost tla, dovod zraka, temperaturu, ponudu i dostupnost biljnih namirnica, prisustvo ili odsustvo toksičnih elemenata u tlu, kao i dubinu tla.

Varon potencira značaj pravilnog izbora zemljišta za sjetvu. Bonitet zemljišta bio je krucijalan za uspjeh žetve jer različite poljoprivredne vrste zahtjevaju različito tlo.²⁶ Najbolje

cola vitilia III, cola qui florem demat III, urceos mustarios X; plostra II, aratra II, iugum plostrarium I, iugum vinarium I, iugum asinarium I, orbem aheneum I, molile I; ahenum quod capiat culleum I, operculum aheni I, uncos ferreos III, ahenum coculum quod capiat culleum I, urceos aquarios II, nassiternam I, pelvim I, matellionem I, trulleum I, situlum aquarium I, scutrisum I, trullam I, candelabrum I, matellam I, lectos IIII, scamnum I, mensas II, abacum I, arcam vestiariam I, armarium promptarium I, scamna longa VI, rotam aquariam I, modium praeferratum I, semodium I, labrum eluacrum I, solium I, labrum lupinarium I, series X; 4 ornamenta bubus II, ornamenta asinis instrata III, semuncias III, sportas faecarias III, molas asinarias III, molas trusatilis unas; ferramenta: falces sirpiculas V, falces silvaticas VI, arborarias III, secures V, cuneos IIII, vomeres II, ferreas X, palas VI, rutra IIII, rastros quadridentes II, crates stercorarias IIII, sirpiam stercorariam I, falculas viniaticas XL, falculas rustarias X, foculos II, forpices II, rutabulum I; 5 corbulas Amerinas XX, quala sataria vel alveos XL, palas ligneas XL, luntris II, culcitas IIII, instragula IIII, pulvinos VI, operimenta VI, mappas III, centones pueris VI. Cato, I-LII, 26

²⁶ *Sequitur secundum illud, quali terra solum sit fundi, a qua parte vel maxime bonus aut non bonus appellatur. Refert enim, quae res in eo seri nascique et cuius modi possint; non enim eadem omnia in eodem agro recte*

zemljište na imanju Rimljani su koristili za rasadnik. Rasadnik je bio na otvorenom prostoru, bogato tretiran fertilizatorima i blizu oranica, tako da se mladice ne bi morale predugo transportovati.²⁷ Katon precizno objašnjava i vrijeme proljetnog oranja, načine obrade zemlje, dubinu oranja, razmak između sadnica ili sjemena te načine nanošenja đubriva.²⁸

U zemljištu dobrog boniteta sadili su kupus, pšenicu, zimsku pšenicu i lan.²⁹ Bez obzira na bonitet zemljišta, dubinu obradivog zemljišta ili vrstu tla, Varon smatra da se treba uzgajati kako na bogatom tako i na siromašnom zemljištu, uz pravilan izbor poljoprivredne sorte.

Plugovi za oranje i raonici morali su se održavati u odličnom stanju a vodilo se računa i o pravilnom izboru tima volova koji su vukli plugove.³⁰ Osim pravilnog izbora tima volova vodilo se računa i o pravilnoj tehnici oranja.³¹ Nakon prvog oranja, preporučljivo je bilo da se zemljište tretira đubrivom prije drugog oranja.³² Katon preporučuje primjenu golubljeg, ovčijeg, kozijeg i kravljeg đubriva.³³ Također su uzgajane sorte koje su same po sebi služile kao đubrivo – lupin, grah i grahorice.

Naročito se vodilo računa i o pravilnom izboru sjemena. Kada je u pitanju pšenica, sjeme sorte *robustus* bilo je naročito cjenjeno zbog pravilnog omjera težine i svjetlosti ploda.³⁴ Na drugom mjestu bila je zimska sorta *siligo*, čiji je nedostatak bio u težini ploda ali prednost u lakoći uzgoja.

possunt. Nam ut alius est ad vitem appositus, alius ad frumentum, sic de ceteris alius ad aliam rem. Varro, I, 196.

²⁷ *Locum quam optimum et apertissimum et stercoreosissimum poteris et quam simillimum genus terrae eae, ubi semina positurus eris, et uti ne nimis longe semina ex seminario ferantur, eum locum bipalio vertito, delapidato circumque saepito bene et in ordine serito.* Cato, LXXIV-XC, 75.

²⁸ *Semen cupressi ubi seres, bipalio vertito. Vere primo serito. Porcas pedes quinos latas filio, eo stercus minutum addito, consarito glebasque conminuito. Porcam planam facito, paulum concavam. Tum semen serito crebrum tamquam linum, eo terram cribro incernito altam digitum transversum. Eam terram tabula aut pedibus conplanato, furcas circum offigito, eo perticas intendito, eo sarmenta aut cratis ficarias inponito, quae frigus defendant et solem. Uti subtus homo ambulare possit facito. Crebro runcato. Simul herbae inceperint nasci, eximito. Nam si herbam duram velles, cupressos simul evelles.* Isto, LXI-LXIX, 66.

²⁹ Varro, I, 242

³⁰ Cato, I-LII, 31

³¹ *Igitur in opere boves arte iunctos habere convenit, quo speciosius ingredientur sublimes et elatis capitibus ac minus colla eorum labefactentur iugumque melius aptum cervicibus insidat. Hoc enim genus iuncturae maxime probatum est. Nam illud, quod in quibusdam provinciis usurpatur, ut cornibus inligetur iugum, fere repudiatum est ab omnibus qui praecepta rusticis conscripserunt, neque immerito.* Columella, II, 124.

³² *Prius tamen quam exilem terram iteremus, stercoreare conveniet; nam eo quasi pabulo gliscit.* Isto, 136.

³³ Cato, I-LII, 52.

³⁴ Columella, II, 137.

Od mahunarki Rimljani su najčešće uzgajali grah, grašak, leću, proso, ječam i sezam.³⁵ Veoma važno mjesto se davalo i uzgoju krmnog bilja poput grahorica, djeteline, piskavice itd.

Kolumela navodi da je za jedan *iuger* zemljišta odlične kvalitete bilo potrebno 4 *modii*³⁶ sjemena pšenice, za zemljište srednje kvalitete 5 *modii*. Tempo sjetve bio je prilagođen uobičajenim vremenskim prilikama ili kako to Kolumela naziva - „jesenja sjetva“ ali navodi i da se u regijama gdje su bili prisutni hladniji zimski uvjeti a ljeta vlažna i bez visokih temperatura prakticirala „polumjesečna sjetva“.³⁷

Katon preporučuje da se žitarice trebaju sijati u bogatom, teškom i rastresitom zemljištu. Teško i toplo zemljište idealno je za masline, koje su sadili sa razmakom među sadnicama od 7 do 9 metara.³⁸

U vrijeme žetve birali su se najbolji plodovi i izdvajalo od njih sjeme za sljedeću sjetvu.³⁹

Sa prikupljanjem plodova zrelih maslina nije se odugovlačilo jer bi se masline koje bi pale na tlo brzo kvarile. Katon preporučuje da masline što manje leže na tlu, iako se pogrešno smatralo da će dužim zadržavanjem omekšati i biti će ih lakše cijediti.⁴⁰ Masline koje su manje vremena provele na tlu su davale više kvalitetnijeg ulja. Ovo potvrđuje i Varon kada kaže da se masline trebaju ubirati sa tla ili ljestava, prije nego tresti, jer pri udaru plod se ošteti, suši i ne daje mnogo ulja.⁴¹ Poseban nusproizvod koji je nastajao od taloga ili sedimenta pri obradi maslinovog ulja – *amurca*⁴², bio je široko korišten kod Rimljana u poljoprivredi kao dodatak đubrivu, lijek za stoku i dodatak stočnoj hrani.

³⁵ Isto, 140.

³⁶ 1 rimski *modii* je u modernom metričnom sistemu ekvivalentan 8,73 litre. Preuzeto sa <http://www.livius.org/w/weights/weights4.html>

³⁷ *Atque adhuc de satione autumnali loquimur; hanc enim potissimam ducimus. 7 Sed est altera, cum cogit necessitas: semestrem vocant agricolae. ea locis praegelidis ac nivosis, ubi aestas est umida et sine vaporibus, recte committitur, ceteris admodum raro respondet. Quam tamen ipsam celeriter et utique ante aequinoctium vernum conveniet peragere; si vero locorum et caeli conditio patietur, quanto maturius severimus, commodius proveniet.* Columella, II, 148.

³⁸ Cato, I-LII, 34.

³⁹ Columella, II, 151.

⁴⁰ Cato, LXXIV-XC, 76.

⁴¹ Varro, I, 290.

⁴² *Amurca cum ex olea expressa, qui est umor aquatilis, ac recrementum conditum in vas fictile. Id quidam sic solent tueri; diebus XV in eo quod est levissimum ac summum deflatum ut traiciant in alia vasa, et hoc isdem intervallis duodeciens sex mensibus proximis item faciant; cum id novissime, potissimum traiciant, cum senescit luna. Tum decocunt in ahenis leni igni, ad duas partes quoad redegerunt. Tum denique ad usum recte promitur.* Isto, I, 299.

Pšenicu su čuvali u žitnicama iznad tla sa protokom vazduha sa istoka i sjevera ali zaštićenim od vlage. Zidovi i pod žitnice bili su obloženi mermernim cementom ili mješavinom gline radi zaštite od crva i miševa.⁴³

Katon navodi precizno brojno stanje inventara – alatki i oruđa potrebnog za održavanje poljoprivredne aktivnosti prosječnog imanja – motika, sjekira, trnokopa, ašova, korpi, ćupove, kosa, torkulara itd.

3.3. Stočarstvo u rimskim klasičnim izvorima

Rimski klasici posvećuju veliku pažnju ishrani i zdravlju stoke. Izuzev savjeta kako graditi štale i hranilice za stoku, posebna pažnja se posvećivala detaljnim savjetima oko ishrane stoke, sa općim principom da je najbolje stoku hraniti onim što je u datom momentu na raspolaganju u prirodi ovisno od godišnjeg doba.⁴⁴

Katon posebno navodi i brojne načine liječenja stoke, pogotovo volova koji su predstavljali najveće stočno bogatstvo, u svojstvu pokretačke snage raonika i plugova.⁴⁵

Varon smatra stoku osnovom cjelokupnog bogatstva.⁴⁶ Uzgoj stoke Varon promatra kroz tri osnovne kategorije. Prva kategorija su tzv. male životinje: ovce, koze i svinje. Druga kategorija veće životinje: volovi, mazge, konji. Treća kategorija vezana je za održavanje prve dvije: mule, psi i pastiri.⁴⁷

Varon precizno definiše u kojoj dobi se treba kupiti određena vrsta stoke, da bi vlasnici mogli čim prije ostvariti prihod od kupljenog stočnog fonda. Također se pri kupovini gledalo na optimalne uvjete kupljene stoke za ispašu, uzgoj, ishranu i zdravlje. Zanimljivo je da

⁴³ Isto, I, 294.

⁴⁴ *Bubus pabulum hoc modo parari darique oportet. Ubi sementim patraueris, glandem parari legique oportet et in aquam conici. Inde semodios singulis bubus in dies dari oportet, et si non laborabunt, pascantur satius erit, aut modium vinaceorum, quos in dolium condideris. Interdium pascito, noctu faeni P. XXV uni bovi dato. Si faenum non erit, frondem iligneam et hederaciam dato. Paleas triticeas et hordeaceas, acus fabaginum, de vicia vel de lupino, item de ceteris frugibus, omnia condito. Cum stramenta condes, quae herbosissima erunt, in tecto condito et sale spargito, deinde ea pro faeno dato. Ubi verno dare coeperis, modium glandis aut vinaceorum dato aut modium lupini macerati et faeni P. XV. Ubi ocinum tempestivum erit, dato primum. Manibus carpito, id renascetur: quod falcula secueris, non renascetur. Usque ocinum dato, donec arescat: ita temperato. Postea viciam dato, postea panicum dato, secundum panicum frondem ulmeam dato. Si populneam habebis, admisceto, ut ulmeae satis siet. Ubi ulmeam non habebis, querneam et ficulneam dato. Nihil est quod magis expediat, quam boves bene curare. Boves nisi per hiemem, cum non arabunt, pasci non oportet. Nam viride cum edunt, semper id expectant, et fiscellas habere oportet, ne herbam sectentur, cum arabunt.* Varro, I, 70.

⁴⁵ Isto, I, 88.

⁴⁶ *Igitur, inquit, est scientia pecoris parandi ac pascendi, ut fructus quam possint maximi capiantur ex eo, a quibus ipsa pecunia nominata est; nam omnis pecuniae pecus fundamentum.* Varro, II, 319.

⁴⁷ Isto, 320.

Varon tretira i pravnu stranu kupovine stoke, te daje savjete oko poreskih obaveza vlasnicima stoke.⁴⁸

U pogledu ispaše, Varon preporučuje izbor pašnjaka na kome, u isto vrijeme, mogu pasti različite vrste stoke. To se nije odnosilo na stada koza, koje zahtjevaju poseban teren i posebnu travu za ispašu. Jedna od najvažnijih stvari pri uzgoju stoke za Varona jeste i pravilan omjer broja stoke u krdu ili stadu. Također, tu je bio važan i pravilan omjer ženki i mužijaka različitih vrsta u stadu.

Varon preporučuje da prostorije za stoku budu okrenute istoku i zaštićene od vjetra. Pri izgradnji se vodilo računa da pod bude pod blagim nagibomi, podalje od raslinja, radi lakšeg čišćenja.

Posebna pažnja se vodila o zdravlju stoke. Primjerice glavni nadzornik stada ovaca vodio je evidenciju u posebnoj knjizi o zdravlju životinja.⁴⁹ Katon je posebne djelove svoje *De Agriculture* posvetio receptima za zdravlje stoke, te je preporučivao da se stoci daju lijekovi u periodu kada grožđe počne mijenjati boju, sa ciljem prevencije bolesti.⁵⁰

Varon posebnu pažnju posvećuje svinjogojstvu. Uzgoj svinja veže za rituale žrtvovanja i tvrdi da su prve životinje koje je čovjek žrtvovao bogovima bile svinje. Kao dokaz za tu tvrdnju navodi etimologiju grčke riječi svinja.⁵¹ Ritual žrtvovanja svinja dovodi u vezu sa

⁴⁸ Varro, II, 319 - 323

⁴⁹ *De sanitate sunt multa; sed ea, ut dixi, in libro scripta magister pecoris habet, et quae opus ad medendum, portat secum. Relinquitur de numero, quem faciunt alii maiorem, alii minorem. Nulli enim huius moduli naturales.* Varro, II, 343.

⁵⁰ *Ubi uvae variae coeperint fieri, bubus medicamentum dato quotannis, uti valeant. Pellem anguinam ubi videris, tollito et condito, ne quaeras cum opus siet. Eam pellem et far et salem et serpulum, haec omnia una conterito cum vino, dato bubus bibant omnibus. Per aestatem boves aquam bonam et liquidam bibant semper curato; ut valeant refert.* Cato, LXXIV-XC, 81.

⁵¹ *Sus graece dicitur ὄζς, olim θῶς dictus ab illo verbo quod dicunt θῶειν, quod est immolare. Ab suillo enim pecore immolandi initium primum sumptum videtur, cuius vestigia, quod initiis Cereris porci immolantur, et quod initiis pacis, foedus cum feritur, porcus occiditur, et quod nuptiarum initio antiqui reges ac sublimes viri in Etruria in coniunctione nuptiali nova nupta et novus maritus primum procum immolant. Prisci quoque Latini, etiam Graeci in Italia idem factitasse videntur. Nam et nostrae mulieres, maxime nutrices, naturam qua feminae sunt in virginibus appellant porcum, et Graecae choeron, significantes esse dignum insigne nuptiarum. Suillum pecus donatum ab natura dicunt ad epulandum; itaque iis animam datam esse proinde ac salem, quae servaret carnem. E quis succidias Galli optimas et maximas facere consuerunt. Optimarum signum, quod etiam nunc quotannis e Gallia adportantur Romam pernae Comacinae et Cavarae et petasiones. De magnitudine Gallicarum succidiarum Cato scribit his verbis: "in Italia Insubres terna atque quaterna milia aulia succidia vere sus usque adeo pinguitudine crescere solet, ut se ipsa stans sustinere non possit neque progredi usquam. Itaque eas si quis quo traicere volt, in plaustrum imponit". In Hispania ulteriore in Lusitania sus cum esset occisus, Atilius Hispaniensis, minime mendax et multarum rerum peritus in doctrina, dicebat L. Volumnio senatori missam esse offulam cum duabus costis, quae penderet tres et viginti pondo, eiusque suis a cute ad os pedem et tres digitos fuisse. Cui ego, Non minus res admiranda cum mi esset dicta in Arcadia, scio me isse*

poznatim antičkim religijama, od minojske Krete, preko Etrurije, Galije, Luzitanije u Hispaniji, Arkadije itd.

Varon opisuje da staja za svinje mora biti vlažna i blatna. Grah, ječam i druge žitarice kao ishrana svinja poboljšavaju ne samo okus mesa već i doprinose razvoju masti. Ljeti svinje idu na ispašu u ranim jutarnjim satima, a kada sunce pojača temperaturu svinje idu u hladovinu. Svinjogojstvo je jako profitabilno jer svinje proizvode mnoštvo mladunaca koje uvećavaju veličinu krda. Sa time u vezi je i činjenica da, od svih vrsta mesa u ishrani stanovnika Rimske države, svinjetina bila na među prvima.

U pogledu veličine krda svinja koju je preporučljivo držati, Varon daje brojke od 100 do 150 grla. Također ističe da ne treba pretjerivati sa veličinom krda svinja, jer preveliko krdo ne znači samo profit nego i troškove usljed angažmana dodatnog ljudstva.⁵²

Uzgoj krava za Varona također ima veliki značaj, etimološki goveda dovodi u vezu sa nastankom imena Italija.⁵³ Doba života određuju goveda u smislu ekonomske isplativosti i profita: tele do godinu dana, june/junica iznad godine dana, krava/bik, te „staro govedo“. Sterilnu kravu su nazivali *taura* a steona krava je nazivana *horda*. Pri kupnji stoke Varon preporučuje da se kupuju ona goveda koja su tek nastupila u doba mogućnosti za reprodukciju, a ne ona koja su već uveliko ušla u fazu reproduktivnosti. Najbolja ispaša za krupniju stoku je u šumovitom zemljištu gdje ima dosta lišća i grmlja.

Pri kupovini magaraca, Varon preporučuje da su izgledom čvrsti, markantni po svim osobinama, dobre sorte i iz područja poznatih po uzgoju poput Arkadije u Grčkoj ili Reate u Italiji. Ističe da su i divlji magarci (*onagrus*) idealni za uzgoj jer se lako pripitome i ne vraćaju se u divljinu nakon toga.⁵⁴

Uzgajivačima konja Varon preporučuje livade bogate travom a u stajama dohranu isključivo suhim sijenom i vodom dva puta dnevno. Konje su Rimljani uzgajali za vojnu

spectatum suem, quae prae pinguitudine carnis non modo surgere non posset, sed etiam ut in eius corpore sorex exesa carne nidum fecisset et peperisset mures. Hoc etiam in Venetia factum accepi. Varro, II, 358.

⁵² *De numero in centum sues decem verres satis esse putant; quidam etiam hinc demunt. Greges inaequabiles habent; sed ego modicum puto centenarium; aliquot maiores faciunt, ita ut ter quinquagenos habeant. Porcorum gregem alii duplicant, alii etiam maiorem faciunt. Minor grex quam maior minus sumptuosus, quod comites subulcus pauciores quaerit. Itaque gregis numerum pastor ab sua utilitate constituit, non ut quot verres habeat; id enim ab natura sumendum.* Isto, 365.

⁵³ *Nam bos in pecuaria maxima debet esse auctoritate, praesertim in Italia, quae a bubus nomen habere sit existimata.* Isto, 367.

⁵⁴ Isto, 380.

službu, vuču, uzgoj, utrke, transport. Klasifikacija konja po namjeni je ovisila od sorte konja, uzgoja i treninga.

4. Ilirsko poljoprivredno nasljeđe na prostorima Bosne i Hercegovine pred rimsku vlast

Rimljani su po osvajanju prostora koje su naseljavali ilirski narodi zatekli već oformljene oblike poljoprivredne i stočarske proizvodnje. Za razliku od Rimljana, koji su privredni akcenat stavljali na poljoprivredu, Iliri su stočarstvo razvili u primarnu privrednu granu.⁵⁵ Privrednu logiku stočarstva kao glavnog zanimanja Ilira nalazimo i u topografiji terena koji je u većini slučajeva bio idealan za uzgoj stoke. Moć i ugled pojedinaca i zajednica mjerena je u bogatstvu stada a posebno se cijenio uzgoj konja, bez obzira da li je riječ o područjima uz obalu ili u unutrašnjosti.⁵⁶ Na području Hercegovine najviše su se uzgajale ovce, koze, goveda i svinje dok su lov i zemljoradnja predstavljali dopunsko zanimanje.⁵⁷ Na području Glamočkog, Duvanjskog i Livanjskog polja arheološki nalazi su utvrdili dominaciju goveda u stočarstvu. U priobalnim krajevima je važnu ulogu imalo i ribarstvo.⁵⁸ Jedino je u Panoniji i krajevima bogatijim plodnom zemljom, poljoprivreda bila glavna privredna grana.⁵⁹

Glasinačka kultura temeljila je svoju ekonomsku snagu i kulturni razvoj na stočarstvu.⁶⁰ Arheološki, a donekle i literarni spomenici potvrđuju da je kod Ilira stočarstvo bila jedna od vodećih grana ekonomije.⁶¹ Najbogatiji arheološki nalazi, koji obuhvaćaju na hiljade kostiju goveda, ovaca, koza, svinja i konja, pronađeni su u sojeničkim naseljima Ripču na Uni i u Donjoj Dolini na Savi. Na osnovu arheoloških nalazišta proizilazi da je stočarstvo bilo najvažnija grana privrede ilirskih naroda od Hercegovine na jugu, preko Glasinca sve do Ripča i Donje Doline na sjeverozapadu i zapadu Bosne i Hercegovine. Uz kosti raširenih pasmina krupne i sitne stoke česti su i nalazi kostiju pasa⁶², te kostiju ulovljene divljači. Arheološki nalazi koji ukazuju na uzgoj kokoški potiču tek iz VI st. p.n.e.⁶³

O poljoprivrednoj djelatnosti Ilira ukazuju nam najviše arheološki nalazi iz Ripča i Donje Doline. Na osnovu pronađenih sjemenki i plodova utvrđeno je da se najviše uzgajala

⁵⁵ Imamović 1987., 24.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Isto

⁵⁸ Stipčević 1989., 107.

⁵⁹ Isto, 106-107

⁶⁰ Imamović 1987., 24.

⁶¹ Isto, 25.

⁶² Stanovnici brončanih gradina iz okolice današnjeg Sarajeva jeli su i pse te divlje mačke, lisice i drugu nisku divljač. Benac 1951., 274

⁶³ Imamović 1987., 28.

pšenica, ječam, proso⁶⁴, mahunarke, bob, grašak i leća. Nije poznato da li su Iliri sami usvojili uzgoj vinove loze, ili su istu razvili pod utjecajem Grka sa obala ili Kelta iz unutrašnjosti.⁶⁵

Arheološki nalazi upućuju na čestu primjenu koštanih motika, obično od jelenjeg roga za obradu zemlje. Unatoč činjenici da su Iliri dobro poznavali metalurgiju željeza i bronce, metalne alatke nisu potisnule koštane iz upotrebe. Motike su bile primitivne izrade, nisu mogle duboko da obrađuju zemlju, pa je i urod bio skroman. Kao takve, motike su odraz primitivnog nivoa poljoprivrede u većini ilirskih zemalja.⁶⁶ Napredak u obradi zemlje zabilježen je prodorom Kelta na ove prostore. Kelti su Ilire upoznali sa simetričnim metalnim plugom koji je daleko bolje mogao obraditi zemlju a samim time donijeti i veći urod. Međutim, napredniji oblici poljoprivredne proizvodnje pod utjecajem Kelta i Grka bili su ograničeni na malom prostoru, većina Ilira je metalni plug upoznala tek sa nastupom Rimljana.⁶⁷ Osim motike i pluga, Iliri su se koristili i pijukom, lopatom, grabljama, srpom, kosom i kosijerom. Većina ovih alatki bila je od željeza i potiče iz mlađeg željeznog doba. Nije poznato kako su Iliri organizaciono pristupali poljoprivrednoj proizvodnji, Strabon na početku I stoljeća n.e. navodi za Dalmate da imaju običaj da svakih osam godina iznova dijele zemlju.⁶⁸ Ovaj Strabonov podatak je vrlo važan, jer pokazuje da je kod Dalmata, a možda i kod nekih drugih ilirskih plemena, obradiva zemlja bila zajednička svojina (plemenska i rodovska).⁶⁹ Budući da su u to doba još bile žive tradicije iz perioda ilirske samostalnosti, moguće da je riječ o obliku organizacije poljoprivredne proizvodnje. Napredniji oblici poljoprivredne proizvodnje u ilirskim zemljama nastupili su tek sa rimskim osvajanjima.

Stočarstvo kao bitan produkt neolitske epohe bilo je široko rasprostranjeno na područjima zapadnog Balkana. Najstarije potvrde stočarstva na prostoru južno od Save potječu iz epohe starijeg neolita, odnosno od prije šest i više tisuća godina⁷⁰.

U svim ilirskim krajevima uzgajanje stoke bilo je osobito važno zanimanje, a u nekim krajevima (npr. Glasinačkoj visoravni) stoka je bila glavni izvor bogatstva⁷¹. Važan arheološki materijal u izučavanju ilirskog stočarstva daju sojениčki lokaliteti u Ripču na Uni i Donjoj Dolini na Savi. Broj iskopanih životinjskih kostiju pokazuje da su stanovnici palafita

⁶⁴ Strabon navodi da je zemlja Japoda siromašna i da ne sade ništa drugo osim prosa i pira. *λυπρὰ δὲ τὰ χωρία, καὶ ζεῖα καὶ κέγχρω τὰ πολλὰ.* Strabon, VII, 4.

⁶⁵ Stipčević 1989., 108.

⁶⁶ Isto

⁶⁷ Isto, 109.

⁶⁸ *ἴδιον δὲ τῶν Δαλματέων τὸ διὰ ὀκταετηρίδος χώρας ἀναδασμὸν ποιεῖσθαι.* Strabon, VII, 5.

⁶⁹ Pašalić 1975., 325.

⁷⁰ Imamović, 1987., 22.

⁷¹ Stipčević, 1989., 109.

najčešće uzgajali svinje, ovce i koze.⁷² Goveda i konji su rijeđe zastupljeni a o značaju i razvoju stočarstva svjedoče i kosti pasa korištenih za čuvanje stada. Slične karakteristike stočarstva i prisutne pasmine nalazimo u to doba i u ostalim krajevima Bosne i Hercegovine, poput lokaliteta Čungar kod Cazina i Debelog Brda kod Sarajeva⁷³.

U Ripču na Uni je iskopano ukupno 6500 kostiju a jedva stotinjak je pripadao divljim životinjama⁷⁴, što svjedoči o marginalnoj ulozi lova u ishrani stanovnika ovog sojeničkog naselja. To potvrđuje i činjenica da među pronađenim kostima nije bilo kostiju velikog lovačkog psa.⁷⁵ Sa druge strane u južnim krajevima kosti velikog lovačkog psa su prisutne, što svjedoči i da je lov predstavljao značajnu stavku u prehrani stanovništva⁷⁶. Svakako je najzanimljiviji nalaz kostiju pitome deve u Ripču⁷⁷, ali je riječ o usamljenom nalazu koji ne može da utiče na opće principe stočarske privrede na ovim prostorima u predrimsko doba.

Za razliku od sjevernih krajeva gdje je dominirao uzgoj svinja, u primoriju su dominirale ovce i koze.⁷⁸ U kraškim poljima Duvanjskog, Livanjskog i Glamočkog polja dominiraju nalazi kosti goveda uz kosti sitne stoke⁷⁹.

Od početka II milenija st.e. stočarstvo je preraslo u glavnu privrednu granu, pa se moć ili ugled pojedinaca ili čitave zajednice isključivo mjerila bogatstvom stada⁸⁰. Ovo mjerilo najbolje je vidljivo na primjeru zajednice koja je naseljavala Glasinačko polje. Na stočarstvu se temeljila ukupna ekonomska snaga i kulturni razvoj čitavog glasinačkog područja⁸¹.

Prvi antički autori koji su pisali o našim krajevima u I mileniju st.e. pominju razvijeno stočarstvo. Hekatej iz Mileta piše da se na istočnoj jadranskoj obali ovce legu dva puta godišnje. Tu činjenicu potvrđuju u II stoljeću st.e. Pseudo Skymno i Pseudo Aristotel⁸².

Za utvrđivanje značaja stočarstva za domicilno stanovništvo u predrimsko doba važna je i etimologija imena pojedinih ilirskih naroda. Etnikon *Dalmatae* i toponim *Delminium* veže se za ilirski jezički korijen koji se zadržao u albanskoj riječi *dl'm* što znači „ovca“⁸³. Slično je i sa primjerom Dezitijata, čije se ime može povezati sa albanskim izrazom „dash“ što znači

⁷² Isto

⁷³ Isto

⁷⁴ Imamović, 1987., 25.

⁷⁵ Isto, 27.

⁷⁶ Isto

⁷⁷ Isto, 28.

⁷⁸ Stipčević, 1989., 110.

⁷⁹ Imamović, 1987., 24.

⁸⁰ Isto

⁸¹ Isto

⁸² Isto, 29.

⁸³ Isto

„ovan“.⁸⁴ Vrlo je moguće da je ovan bio totemska životinja dezitijatskog naroda. Na lokalitetu Kamenjača kod Breze pronađen je i kulturni objekt na kojem se nalazi glava ovna.⁸⁵ Međutim, dodatnu problematiku u utvrđivanju etimologije imena ilirskih naroda predstavljaju činjenice da su sačuvani nazivi mahom iz antičkih grčkih i rimskih izvora, da su ista imena malobrojna i raznolika i da su epigrafski spomenici samo dijelom ilirske provincije.⁸⁶

Sa obzirom da je stočarstvo činilo osnovicu privrede svih ilirskih naroda, javio se i problem oko ispaše. Za svaki ilirski narod bilo je od velikog značaja koliko se i kakvih pašnjaka nalazi na njegovom području. Može se samo pretpostaviti do kakvih je sve sukoba dolazilo u ranijem razdoblju između naroda zbog ispasišta, prolaza ili pojila, odnosno spornih međa, jer ih je bilo i po dolasku Rimljana, a o čemu nam govore sačuvani epigrafski spomenici.⁸⁷ Pojedini antički izvori potvrđuju svađe oko spornih područja važnih za uzgoj stoke⁸⁸. Strabon navodi da su izvori soli između Autarijata i Ardijejaca bili uzrok sukoba, u slučajevima kada bi se desilo da prekrše ugovor o zajedničkom korištenju⁸⁹. Na osnovu očuvanih izvora teško je odrediti gdje su se tačno nalazili sporni slani izvori, sigurno je da su bili u unutrašnjosti, dalje od morske obale i da su bili na granici između Autarijata i Ardijejaca.⁹⁰ Otežavajuća okolnost u utvrđivanju lokacije slanin izvora jeste i činjenica da Autarijati nisu bili fiksirani na određenoj teritoriji i da su se njihovi teritorijalni okviri mjenjali ovisno od političkih okolnosti u IV st. p.n.e.⁹¹ „Velika planina“ koju pominje Strabon, iz koje izvire slani izvor kao predmet spora Autarijata i Ardijejaca mogu biti sljedeće planine: Prenj (2155 m.), Treskavica (1943m.), Visočica (1974 m.), Bjelašnica (2067 m.), Lelija (2032 m.), Zelengora (2015m.), Maglić (2386 m.), Golija (1945 m.) i Durmitor (2532 m.).⁹²

⁸⁴ Mesihović, 2011., 11.

⁸⁵ Isto

⁸⁶ Isto, 12.

⁸⁷ Imamović, 1987., 30.

⁸⁸ Tako Pseudo Aristotel piše: *Kažu da kod Ilira koji se zovu Ardijejci, na granici njihovoj prema Autarijatima, postoji velika gora i kraj nje stijena iz koje izbija voda, ne uvijek već s proljeća, i to vrlo obilna. Tu vodu hvataju i čuvaju tokom dana pod krovom, a noću pod vedrim nebom. To rade pet do šest dana i voda se stegne i daje odličnu so, koju paze naročito za stoku. Kod njih se naime so ne uvozi pošto žive daleko od mora i ne mješaju se sa drigum narodima. Najviše se koriste tom solju za stoku jer je u toku godine dva puta nahrane solju. Kad to ne učine, događa se da im uginu skoro sva stoka.* Isto.

⁸⁹ Αὐταριᾶται μὲν οὖν τὸ μέγιστον καὶ ἄριστον τῶν Ἰλλυριῶν ἔθνος ὑπῆρξεν, ὃ πρότερον μὲν πρὸς Ἀρδιαίους συνεχῶς ἐπολέμει περὶ ἄλλων ἐν μεθορίοις πηγνυμένων ἐξ ὕδατος ῥέοντος ὑπὸ ἄγκει τινὶ τοῦ ἕαρος: ἀρυσσάμενοις γὰρ καὶ ἀποθεῖσιν ἡμέρας πέντε ἐξεπήγνυντο οἱ ἄλες. συνέκειτο δὲ παρὰ μέρος χρῆσθαι τῷ ἀλοπηγίῳ, παραβαίνοντες δὲ τὰ συγκεκριμένα ἐπολέμουν. Strabo, VII, 11.

⁹⁰ Papazoglu, 1969., 71-78

⁹¹ Mesihović, 2014., 40-42

⁹² Isto, 44.

O važnosti stočarstva svjedoči i činjenica da je stoka bila glavno platežno sredstvo budući da se Iliri nisu služili novcem. Trgovačka razmjena između ilirskih naroda sa Grcima na otocima i obalama Jadranskog mora vršena je putem naturalne privrede i razmjene. To nam potvrđuje i Strabon kada opisuje da Dalmati ne koriste novac⁹³. Problematika u odnosima preferirane robno-novčane privrede Rimljana sa tradicijama naturalne privrede ilirskih naroda bila je i jedan od glavnih okidača Batonovog ustanka.

Najveći dio prerađivačke djelatnosti Ilira bio je vezan za stočarstvo. Uglavnom se radilo u okvirima kućne djelatnosti. Prerada vune je igrala veliku ulogu što potvrđuju i brojni nalazi zemljanih pršljenova sa vretena, utega za tkalačke stanove, grebeni od kosti, kalema i drugih predmeta korištenih u preradi vune⁹⁴. Česti su i nalazi stočarskog pribora, poput zvana⁹⁵.

Stočarstvo, u svojstvu glavne privredne grane Ilira, je našlo i odraza u religijskim kultovima. Najomiljenije božanstvo bio je Silvan, zaštitnik pastira i stada kojeg su u svojoj umjetnosti prikazivali sa antropomorfno-totemističkim karakteristikama, poluživotinjskom obliku sa jarećim nogama i rogovima. Silvan je u tim prikazim često u pratnji ovce, koze ili psa sa neizostavnim pastirskim štapom (*pedum*) i sviralom (*siringa*)⁹⁶. Najveći broj votivnih i kulturnih spomenika kultne zajednice Silvana i Dijane koji su glavna stočarska božanstva ilirskih naroda, pronađen je na prostorima sjeverozapadne Bosne kao i na narodnosnom području koje su nastanjivali Delmati.⁹⁷ Materijalna kultura Ilira također odiše prizorima sa motivima stoke i konja, najčešće je riječ o primjercima umjetničkih djela, nakita ili ukrasnih predmeta iz svakodnevnog života⁹⁸.

Stočarstvo je kao glavna grana privrede ilirskih naroda ostavilo značajan trag i na način života Ilira. Život stočara u ovim krajevima bio je polunomadski.⁹⁹ Morali su se sezonski seliti sa svojim stadima u potrazi za boljom ispašom, pa su ljeti boravili na planinama a zimi u nizinama. Nastambe su im bile skromne kolibe, opremljene isto tako

⁹³ Strabon, VII, 5.

⁹⁴ Imamović, 1987., 32.

⁹⁵ Lib iznad Duvanjskog polja, Golubić kod Bihaća, Proboj kod Ljubuškog i Mali Mošunj kod Travnika. Isto, 33.

⁹⁶ Isto

⁹⁷ Imamović, 1977., 64-73

⁹⁸ U Zagrađu na Glasincu nađen je jedan srebreni broš izrađen u obliku vepa. Sa Glasinca potječe i nalaz dvaju prstena koji nose likove životinja. Na jednom je utisnut lik konja, a na drugom lik bika. Prsten iz Ribića kod Bihaća nosi lik psa. Jedna fibula iz istog mjesta ima oblik konja, a druga iz Jezerina kod Bihaća u obliku je glave ovna i bika. Iz Donje Doline potječe jedna zemljana figura bika, koja je vjerovatno služila za kultne obrede plodnosti, kao i ona iz Ripča. Iz Ribića kod Bihaća mosuri za namotavanje konca imaju oblik svinje. Isto.

⁹⁹ Imamović, 1987., 34.

skromnim inventarom, kako se to da zaključiti po ostacima njihovih naselja po ovdašnjim gradinama.

Dolaskom rimskih osvajača stočarstvo kao privredna djelatnost bila je znatno razvijena a stočarstvo je imalo primat nad poljoprivredom. Negdje je to bilo uzrokovano prirodno-geografskim karakteristikama i bonitetom zemljišta, ali je i ilirska tradicija vezana za stočarstvo kao važan segment u religiji, ekonomiji i kao mjerilo bogatstva svakako imala utjecaja na ovaj raspored privrednih prioriteta.

5. Arheologija rimske poljoprivrede na prostorima Bosne i Hercegovine

5.1. Historijat arheoloških iskopavanja

Arheologija rimske poljoprivrede svoje početke nalazi, slično kao i ostale grane arheoloških istraživanja u Bosni i Hercegovini, u periodu austrougarske vlasti i počecima rada Zemaljskog muzeja.

Pioniri arheoloških istraživanja, koji su svoje nalaze prezentovali u Glasniku Zemaljskog muzeja bili su Karlo Patsch (1865.-1945.), Ćiro Truhelka (1865.-1942.), Vaclav Radimsky (1832.-1895.) i Franjo Fiala (1861.-1898.). Godine 1890. objavljen je prvi naučni rad Ivana Kellnera¹⁰⁰ koji se bavio pojmom vile na području Laktaša, te se isti takav svrstava kao početak razvoja arheologije rimske poljoprivrede na prostoru Bosne i Hercegovine.

Nakon Drugog svjetskog rata arheologija antičkog perioda se intenzivirala na čelu sa Dimitrijem Sergejevskim (1886.-1965.), a zatim doživjela i svoj procvat sa arheološko-historijskim istraživanjima Esada Pašalića (1915.-1967.), Ive Bojanovskog (1915.-1993.), Đure Baslera (1917.-1990.), Irme Čremošnik (1916.-1990.), Veljka Paškvalina (1926.-2008.), Tomislava Anđelića, Envera Imamovića i Adnana Busuladžića. U ovom periodu istražen je čitav niz rimskih vila: Mali Mošunj (Travnik), Proboj i Zličina (Ljubuški), Majdan (Mrkonjić Grad), Novi Šeher (Maglaj), Mogorjelo i Višići (Čapljina), Strupnić i Lipa (Livno), Mala Rujiška (Bosanska Krupa), Stup (Sarajevo), Ilidža, Bihovo i Putovići (Trebinje), Panik (Bileća), Donji Šepak (Zvornik), Tišine (Zenica), Suvaja i Kijevci (Bosanska Gradiška).

¹⁰⁰ Busuladžić 2011., 27.

5.2. Arheološki lokaliteti rimske poljoprivrede u Bosni i Hercegovini

Najveći dio arheoloških nalaza vezanih za rimsku poljoprivredu pronađen je u blizini arheoloških lokaliteta rimskih vila (*villa rustica*), koje su Rimljani gradili na svojim posjedima (fundi). Rimske vile su, svojim pozicijom, gravitirale prema važnijim prometnicama kojima su distribuirali viškove namirnica u urbana naselja. Vile rustice predstavljaju objekte ili skup objekata izvan ili podalje od grada i zadovoljavale su osnovne potrebe vlasnika u smislu stambene i gospodarske funkcije.

Lokaliteti arheologije rimske poljoprivrede u Hercegovini su najintezivniji na području Trebinja: Potkućnica, uz rijeku Trebišnjicu, Ušće, Lijeska kod Bihova, Domaševo, Ukšići, Vrpolje, Cibrijan, Mosku, Skrobotin, Miruše, Police, Aleksina Međa, Čičevo, Poljice, Dubočani, Fatnica, Hum, Arslanagića Most. Zatim u okolini Gackog u Kazancima i Buškom Blatu, a na području Ljubuškog poznati su lokaliteti Kutci, Hrašljani i Predgrađe. Na području Čitluka poznat je lokalitet u Brotnju a na području Čapljine: Klepci-Grkov Dol, Grabovina-Brajkovići, Sjekosa, Tersana, Gorica, Dretelj, Struge i Tasovčići. Na području Stolca poznat je lokalitet Gornji Polat-Njivice, te Gornje Jasenice kod Mostara.¹⁰¹

Na prostoru centralne Bosne poznati su lokaliteti: Karaula kod Kaknja, Drivuša, Stranjani-Babići te lokalitet Selo kod Zenice. U dolini Lepenice na lokalitetima Višnjica, Podastinje, Kiseljak, Duhre, Han Ploča, Azapovići, Kuliješ, Homolj i Zabrdje. Na području Visokog poznati su lokaliteti Arnautovići, Maurovići i Rizvići. Na prostoru Sarajeva istraženi su lokaliteti u naseljima Švrakino Selo, Hrasnica, Hadžići i Krivoglavci.

U regiji istočne Bosne poznati su lokaliteti: Stari Brod, Živoljevići, Sopotnica, Plješevica, Potpeć i Drijenke kod Rogatice, zatim Crkvina kod Međeđe te na području Kopača (Slatina, Zidina i Odžak). Na obalama Drine poznati su lokaliteti Hubijeri, Vranići, ispod brda Gradac i Cvilin. Ostaci veće vile pronađeni su u Čelebićima kod Foče.¹⁰² Na području Bratunca evidentirani su lokaliteti u Zalužju, Voljevici, Ždrijelu, Podliješću, Crkvi Ružici i Loznici. U području oko Srebrenice su lokaliteti Crvice, Konjević Polje, Rašće, Segna, Srebrena Luka i Zagraj. Na potezu od Zvornika do Bijeljine pronađen je niz vila, najpoznatiji lokalitet je Triješnica kod Bijeljine.

¹⁰¹ Isto, 31.

¹⁰² Isto, 32.

U sjevernom dijelu Bosne evidentirani su lokaliteti Ramići kod Banja Luke, Lijevče Polje, u Semberiji, u Donjem Svilaju kod Odžaka i Donjim Podgradcima kod Bosanske Gradiške. Na sjeverozapadu Bosne poznati su lokaliteti Kljevci kod Sanskog Mosta a u okolici Ključa: Gornja Sanica, Stražici, Velčevo i Donji Ribnik. Na području Bihaća registrovani su nalazi: Golubić, Brekovic, Huduri i Crkvina kod Bunića.

6. Politika rimskih vlasti na području današnje Bosne i Hercegovine u kontekstu razvoja poljoprivrede

6.1. Peregrinski civitates u funkciji prelazne faze od ilirskih tradicija do rimske privrede

Privredna osnova stanovništva svih tipova naseobina na području Dalmacije i Panonije u rimskoj epohi bila je poljoprivreda. Preko 90% stanovništva bavilo se zemljoradnjom i živjeli su na selima. Unatoč činjenici da se gradska naselja često dovode više u vezu sa zanatstvom i trgovinom nego poljoprivredom, treba istaći da su gradska naselja na našim prostorima u rimsko doba bila u bliskoj vezi sa poljoprivrednom proizvodnjom na selu.

Rimsko carstvo je administrativne okvire dobilo uvođenjem Augustovog principata. U tom periodu utvrđena je podjela naselja i teritorijalnih jedinica unutar rimskih provincija. Osnova kategorizacije naselja ležala je u omjeru prava i privilegija koje su pojedina naselja uživala. U periodu ranog Carstva, malo koje područje van Italije je uživalo privilegije rimskog građanskog prava, koje je garantovalo politička prava u Rimskom carstvu.

Sa time u vezi je i klasifikacija naselja u provincijama na naselja iz tzv. *peregrinskih civitates, municipija i kolonija*.

Peregrinski¹⁰³ civitates predstavljao je teritoriju na kojoj je živjelo slobodno stanovništvo rimske provincije bez prava rimskog građanstva. U prva dva stoljeća postojanja Rimskog carstva više od 80% stanovništva bilo je bez rimskog građanskog prava.¹⁰⁴ Za peregrinske civitates na području određene provincije bio je nadležan provincijski upravitelj. Upravitelj provincije se u pravilu nije miješao u poslove zajednica unutar civitatesa sve dok su stanovnici redovno plaćali poreze¹⁰⁵ i održavali rimske ceste na svome području. U svim

¹⁰³ Latinska riječ *peregrinus* znači *stranac, čovjek sa strane*.

¹⁰⁴ Peregrini su mogli dobiti rimsko građansko pravo tek nakon 25 godina vojne službe u rimskim pomoćnim jedinicama (*auxilia*).

¹⁰⁵ Peregrini su plaćali tzv. direktne poreze poput *tributum*, *tributum capitis* (glavarina) i *tributum soli* (porez na zemlju).

ostalim poslovima peregrinski civitates imali su autonomiju. Na čelu ovih teritorijalnih i sudskih jedinica, kako ih opisuje u I stoljeću n.e. Plinije Stariji u *Naturalis Historia*, bili su često potomci plemenskih i gradskih vođa iz perioda prije rimskog osvajanja. Oni su osiguravali da stanovništvo redovno plaća poreze i da vlada mir. Također su vršili sudske poslove. Rukovodilac civitatesa imao je uz sebe Vijeće koje je služilo kao savjetodavni organ. Na području peregrinskog civitatesa moglo je biti i više naselja, ali je obično određeno naselje imalo funkciju upravnog središta teritorije.

Položaj peregrinskih civitatesa poboljšao je sa nastupom dinastije Flavijevaca. Flavijejci su svoj politički oslonac tražili i u provincijskom stanovništvu. Ovaj proces je označio i intenzivniju romanizaciju naselja u peregrinskim civitatesima. Upravo su u periodu vladavine Flavijevaca, a najkasnije u periodu vladavine cara Trajana, peregrinski civitates oslobođeni vojnog prisustva i nadzora. Tada je utvrđeno da se na čelo peregrinskih civitatesa postavljali *praefecti* iz reda domaće aristokratije (*principes*)¹⁰⁶. Neke peregrinske civitates imale su veću, a neke manju autonomiju. Tako su i obaveze prema rimskoj državi, ali i prava i privilegiji tih civitates bili različiti. Iako su imale svoj omeđeni teritorij, peregrinske civitates nisu bile strogo teritorijalne jedinice.¹⁰⁷

Car Hadrijan je mnoga naselja unaprijedio u status povlaštenijih municipija a car Septimije Sever dalje iz municipija u punopravne kolonije. Konačno je 212. godine n.e. car Karakala proširio građansko pravo na cjelokupno slobodno stanovništvo Rimskog carstva (*Constitutio Antoniniana*).

Municipiji je predstavljao naselje koje je uživalo samoupravu ali njegovi građani nisu uživali rimsko građansko pravo. Municipiji su često bila manja naselja sa područja peregrinskog municipija¹⁰⁸, koja su dobila privilegije a zatim se brže razvijala pod utjecajem romanizacije.

Kolonije su osnivali Rimljani a u rangu naselja stanovnici kolonija imali su puna prava rimskih građana. Obično su kolonije nastajale kao naseobine islužjenih vojnih veterana u svrhu učvršćivanja rimske vlasti na novoosvojenim područjima. Pomjerenjem granice, kolonije u zaleđu su dobijale isključivo civilni karakter.

U pogledu peregrinskih civitatesa treba istaći činjenicu da su zemljišni posjedi kojima su ove zajednice raspolagale prije rimskog osvajanja bili veći. Rimljani su peregrinima

¹⁰⁶ Mócsy 1974, 134.

¹⁰⁷ Mesihović, 2010., 58.

¹⁰⁸ Mócsy 1974., 136.

oduzimali dio zemljišta u svrhu dodjele veteranima u kolonijama ili za potrebe države. Dio zemljišta je prodavan bogatim zemljoposjednicima koji su se bavili poljoprivredom na bazi latifundija. Nije poznato kako su donošene odluke u pogledu boniteta zemljišta prilikom izuzimanja zemljišta od peregrinskih zajednica. Osnovna mjerna jedinica za obradivo zemljište bio je juger (*iugerum*). U pogledu veličine obradivog zemljišta farme su se djelile na male, srednje i latifundije. Male farme raspolagale su sa 18 do 108 jugera zemlje, srednje sa 80 do 500 jugera a latifundije preko 500 jugera. Posjednici velikih farmi su obično postavljali za nadzornike poslova na farmi, robove ili oslobođenike od povjerenja.

Stanovništvo naših prostora u rimsko doba, shodno klimatskim prilikama i bonitetu zemljišta, uzgajalo je dvadesetak vrsta voća a od poljoprivrednih sorti najviše proso, pšenica, raž, grah, repu, radić, mrkvu, grašak, kupus i salatu.¹⁰⁹ Veliki dio te proizvodnje nalazio je tržište upravo u urbanim sredinama. O razvijenoj poljoprivrednoj djelatnosti svjedoče i brojni arheološki nalazi poljoprivrednih alatki, oruđa i pomagala poput ašova, lopata, budaka, motika, krampa, sjekira, raonika, srpova, kosa, torkulara i mlinova. Veliki dio uzgojenih poljoprivrednih kultura služio je za prodaju na tržištu. To se prije svega odnosilo na poljoprivredne proizvode sa latifundija. Peregrini su se u pravilu poljoprivredom bavili isključivo radi ličnih potreba. U poljoprivrednu djelatnost spadalo je i pčelarstvo i peradarstvo.

Stanovništvo je uzgajalo stoku, intenzivno (tovljena stoka u stajama) i ekstenzivno (slobodna ispaša). Stočarstvo je u većini slučajeva podmirivalo lokalne potrebe za mlijekom, mliječnim proizvodima i mesom. Arheološki nalazi koji ukazuju na razvijenost stočarstva su stočna zvana, stočni češljovi za čišćenje (timarenje), makaze za šišanje vune, potkovice ali i brojne kosti koje nam ukazuju na pasmine koje su se uzgajale. Stoka, poput bikova i mula, je obavljala i većinu poljoprivrednih poslova na zemlji. Konji nisu radili na zemlji i nalazimo ih većinom kod bogatijih stanovnika, koji su ih koristili za jahanje. Prema epigrafskim izvorima peregrinsko stanovništvo je uglavnom uzgajalo sitnu stoku dok su se uzgojem krupne stoke bavili rimski doseljenici, vojnici i stanovnici rudarskih oblasti, za potrebe transporta ruda¹¹⁰.

Ako razmatramo intenzitet poljoprivredne djelatnosti u pogledu različitih tipova naselja na našim prostorima, najviše je agrarna djelatnost zastupljena na teritorijama peregrinskih civitates. Municipiji su imali razvijeno zanatstvo i trgovinu, a ona naselja u blizini bogatih rudnih nalazišta u našoj zemlji su bila orijentirana na rudarstvo. Naravno, dio stanovništva je

¹⁰⁹ Busuladžić, 2011., 78.

¹¹⁰ Škegro 1999., 207.

zadržava agrarnu djelatnost kako u municipijima tako i u kolonijama, a često je agrarna djelatnost kombinovana sa drugim privrednim oblicima.

6.2. Prelazna faza u razvoju stočarstva

Sa nastupom rimske vlasti došlo je do određenih promjena u stočarstvu kao privrednoj grani ovih prostora. Rimljani su svoju ekonomiju bazirali na zemljoradnji više nego na stočarstvu. Neprocjenjivi izvori za poznavanje klasičnog rimskog stočarstva predstavljaju djela Katona Starijeg *De agricultura* kao i istoimena djela *De re rustica*, Marka Terencija Varona i Lucija Junija Moderata Kolumele.

„Ništa nije isplativije nego se brinuti dobro o stoci“¹¹¹ tvrdi Katon Stariji u svome djelu „O poljoprivredi“. Rimljani stoku nisu smatrali samo trgovačkim dobrom, mjerilom bogatstva i važnim segmentom svoje prehrane nego i radnim alatom posebno važnim za obrađivanje zemlje plugom.¹¹² Veliki dio Katonovih bilješki o stoci baziran je na održavanju stoke zdravom radi produktivnosti i rada.

Dolazak rimske vlasti na prostore današnje Bosne i Hercegovine nije prošao bez poremećaja u stočarskoj privredi. Po normama rimskog prava sve osvojene oblasti su smatrane državnom svojinom (*ager publicus*), a to znači da je pokoreno stanovništvo živjelo na zemlji i uživalo dobra koja su vlasništvo Rima. Mada je Rim *de iure* i *de facto* otuđio od pobijedenih one površine za koje je bio zainteresiran, što je izazvalo znatan poremećaj u stočarskoj privredi ilirskog sela, ni Rimu nije bio krajnji cilj da ga potpuno uništi jer je i stočarstvo bilo dio rimskog ukupnog privrednog potencijala.¹¹³ Zato je nakon prvih poremećaja uslijedila konsolidacija koja se temeljila na novim društvenim i političkim odnosima. Ta konsolidacija je podrazumijevala i uvođenje intenzivnog načina stočarstva, ne samo u okvirima novoosnovanih poljoprivrednih imanja čiji su vlasnici bili Rimljani nego i u ilirskim seoskim zajednicama.¹¹⁴

Glavna baza cjelokupne privrede Ilira bilo je stočarstvo. U ratovima koje su Rimljani vodili sa Ilirima stočarstvo je pretrpjelo znatne štete. Uvođenje nove privredne politike, koja se u Rimu bazirala prvenstveno na zemljoradnji, također je ostavila posljedice na razvoj

¹¹¹ *Nihil est quod magis expediat, quam boves bene curare.* Cato, LIII-LX, 70

¹¹² *Boves nisi per hiemem, cum non arabunt, pasci non oportet. Nam viride cum edunt, semper id expectant, et fiscellas habere oportet, ne herbam sectentur, cum arabunt.* Isto.

¹¹³ Imamović, 1987., 36

¹¹⁴ Isto

stočarstva. Ilirska imovina bila je opterećena teškim porezima¹¹⁵, a kao stočarsko-zemljoradnički narodi Iliri su najveći dio nametnutih obaveza morali isplaćivati u stoci i žitu. Tokom ratova, pobuna ili kaznenih ekspedicija stoka je bila predmet plijenidbe.

Problem integracije ilirske prirodne privrede u rimsku robno-novčanu privredu javio se na samom početku rimske vlasti na našim prostorima. Novac je bio rijedak na ovim prostorima što je za posljedicu imalo da je bilo potrebno dati više robe u naturi, nego je to bilo uobičajeno u zemljama u kojima je cirkulacija novca bila stoljećima u opticaju. To je dodatno obezvrijedilo, ionako slabije indigena gospodarstva i dovelo do postupnog osiromašenja stanovništva.¹¹⁶

Neprilike koje su pogađale ilirsko stanovništvo u prvim decenijama rimske vlasti, teški porezi i regrutacije zbog rata sa Markomanima doveli su konačno do izbijanja Batonovog ustanka. Ustanak je u periodu 6. do 9. n.e. pričinio velike štete stočnom fondu i poljoprivredi. Ustanak je zahvatio velika područja Ilirika pa je samim time i područje ratnih dejstava bilo široko i šteta stočarskoj privredi veća. Da je uzrok pobuni Ilira bila teška situacija sa početka rimske vlasti svjedoči i izjava uhvaćenog Batona koju je dao Tiberiju na njegovo pitanje zašto su započeli ustanak: „*Vi ste Rimljani krivi zbog toga; jer ste poslali za čuvare vaših stada, ne pse ili pastire, već vukove.*“¹¹⁷ Ako uzmemo u obzir samu izjavu Batona, koju prenosi Kasije Dion, osjeća se značaj stočarstva kod Ilira tog vremena u terminima koje Baton koristi u svome odgovoru: „pastir“, „stado“ „pas“ i „vuk“. U toku ustanka pokazalo se da su stočarske tradicije Desitijata pogodovala mogućnosti dužeg otpora Rimljanima, a zemljoradničke tradicije Breuka su uslovile brzi slom ustanka breučkog naroda. Kada se uzimaju u obzir faktori koji su doveli do predaje Batona Breučkog u ustanku Rimljanima, važna je i činjenica da su rimska pustošenja breučkih zemljoradničkih zajednica sjeverno od Save dovela do stanja u kome su Breuci postali zainteresirani za mir sa Rimljanima.¹¹⁸ Nakon sloma Batonovog ustanka pristupilo se konačnoj konsolidaciji rimske vlasti na prostorima Ilirika.

Rimska privredna politika favorizirala je zemljoradnju pa su na području koje su nastanjivali Iliri poduzimane meliorizacije, isušivanja i krčenje šuma da bi se napravile nove obradive površine. Pašnjaci su pretvarani u oranice a stanovništvo se polahko privikavalo na nove uslove života. To je vidljivo i u religijskim motivima, do tada dominantno stočarsko-

¹¹⁵ Isto, 35.

¹¹⁶ Mesihović 2011, 155-156

¹¹⁷ Wilkes 2001., 228.

¹¹⁸ Mesihović, 2011., 358.

lovačko božanstvo *Silvan Silvester* („Šumski“) je dobio epitet *Messor* („Žetelac“), kako pokazuje jedan natpis iz Grahova Polja.¹¹⁹

Novo okolnosti podrazumijevale su i stvaranje velikih posjeda (*latifundia*), specifičnih za rimsku poljoprivredu toga doba. Ti posjedi su pripadali rimskim građanima ili vojničkim garnizonima, a kao takvi formirani su na račun stočnog i zemljišnog fonda starosjedilačkog stanovništva.¹²⁰ Kada tome pridodamo poremećaj uzrokovan nedostatkom radne snage zbog rimskih regrutacija za vojsku, dobijamo sliku teških vremena kroz koje su pokoreni Iliri prolazili u prvim decenijama rimske vlasti.

Iliri nisu imali problema samo sa novim vlastodršcima, ostali su i raniji granični sporovi koje su imali između svojih zajednica. Ti sporovi su često vezivani za pašnjake ili slane izvore iz kojih su crpili sol potrebnu za prehranu svoje stoke. Rimljani su često morali da posreduju u graničnim sporovima između ilirskih naroda nakon pacifikacije 9. n.e., kako ne bi došlo do graničnih sukoba i borbi.¹²¹ Epigrafski spomenici otkrivaju nam fragmente tih sporova. Natpis iz Sarića Greda (Zmajevac) kod Gacka uređuje granice oko pašnjaka (*silvae et compascua*) između dvije neidentificirane etničke zajednice.¹²²

Epigrafski spomenici pominju česte pogranične svađe između ilirskih naroda u Dalmaciji, dok su se u unutrašnjosti ti sporovi najčešće odvijali na prostoru Jajca (Sapuati i Lamantini), Stoca i Bileće.¹²³ U ovakvim sporovima presuđivale su rimske vlasti, obično preko vojnih lica, po nalogu namjesnika provincije. Bilo je više načina da se spor riješi. Prvo bi se pokušalo sa pomirenjem pomoću nagodbe, a ako to ne bi uspjelo, suci su po svom nahođenju donosili presudu. U svakom slučaju sadržaj presude se zapisivao, pa se jedan primjerak obavezno nanosio na kamenu ploču ili stup i postavljao na sporno mjesto.¹²⁴ Ovi natpisi su uređivali sporove oko pašnjaka a tome u prilog ide i činjenica da nisu postavljeni samo u zemljoradničko-ravničarskim prostorima, nego i u planinsko-brdskim krajevima specifičnim za pašnjake.¹²⁵

¹¹⁹ Imamović, 1987.,35.

¹²⁰ Isto, 36.

¹²¹ Novak 1948., 147.

¹²² Škegro, 1991., 206.

¹²³ Imamović,1987., 36.

¹²⁴ Isto, 37.

¹²⁵ Škegro,1991.,206.

6.3. Utjecaj cestovne infrastrukture u razvoju poljoprivrede na prostorima Bosne i Hercegovine u rimsko doba

Rimska vlast u novoosvojenim područjima učvršćivana je sistemom cestovnih komunikacija. Ceste su omogućavale promet roba, stanovništva, poštanskih usluga a posebno su služile za vojne potrebe. Slično kao u drugim dijelovima Carstva, i na našim prostorima postojale su lokalne ceste slabije kvalitete ali i čuvene državne rimske ceste¹²⁶.

Cestovna infrastruktura je naročito važna za razvoj svih tipova naselja na našim prostorima. Glavne ceste su se granale od glavnog grada provincije *Dalmatiae*, Salone, prema unutrašnjosti.¹²⁷ Pravac cesta su određivali specifični interesi rimske vlasti na našim prostorima. Od tih interesa ovisila je sudbina razvoja naseljenih mjesta. Izgradnja cesta na našem području počela je za vrijeme cara Augusta a većinom su dovršene za vladavine careva Tiberija i Klaudija.

Najvažniju ulogu u procesu izgradnje cesta na našim prostorima odigrao je namjesnik Publije Kornelije Dolabela. Dolabelini natpisi pokazuju da je u prvim godinama Tiberijeve vladavine izgrađen sistem prometnica koje su proizilazile iz Salone, prevaljivale prvu visinsku zapreku kod Klisa i odatle nastavljale dalje: prema sjeverozapadu (Andetrij – Knin – Ditionske planine) te preko Cetine prema istoku (donjim tokom rijeke Bosne prema prostoru Desitijata u srednjoj Bosni).¹²⁸

Jedan takav komunikacijski pravac vodio je od *Salone* prema *Ekrumu* (Obrovac), preko *Sabrie* (Glamoč), *Sarnade* (Pecka), *Castre* (Banja Luka) do važnog riječnog pristaništa *Servitiuma* (Bosanska Gradiška).

Drugi važan put vodio je od *Salone* prema *Ludrumu* (Kninsko Polje) do *Raetiniuma* (Golubić).

Via Argentaria („Srebrena cesta“) bila je jedan od najvažnijih komunikacijskih pravaca do rudom bogate Srebrenice. Polazište je išlo od *Salone*, preko *Tilorika* (Trilj, Cetina), *Aqua S...* (Ilidža), *Domavie* (Gradina) do *Argentarie* (Srebrenice).

¹²⁶ Rimska državna cesta bila je u prosjeku široka 4,15 metara. Sa strana su građena dva usporedna jarka za odvođenje voda. Radnici, obično legionari, kopali bi cestu dok ne dođu do zdrave stijene. Zatim bi polagali oko četiri zidana sloja debljine do 1,5 metara. U sredini je cesta imala blago ispupčenje radi otjecanja oborinskih voda. Na svaku milju ceste Rimljani su postavljali miljokaze (itinerari) a rimska milja je iznosila 1481,5 metara.

¹²⁷ Pašalić 1960., 47.

¹²⁸ Čače 2009., 15.

Četvrti važan cestovni pravac kretao je od *Salone* do *Bistua Nove*¹²⁹, *Ardube* (Vranduk) do *Ad Salinesa* (Tuzle).

Peti komunikacijski pravac bio je nešto kraći i vodio je od *Salone* do kupališta *Bigeste* (Ljubuški), preko *Narone* (Vid), *Asama* (Trebinja) do *Epidaura* (Cavtat).

Sva naselja na putnim pravcima imala su neposrednu korist od cestovnog prometa koji se kretao tim pravcima. Cestama su mogli da plasiraju svoje proizvode u veća mjesta te da uvoze svu potrebnu robu kojom nisu raspolagali, preko *Salone* i *Narone*. Naselja u neposrednoj blizini rimskih cesta su se najbrže razvijala ali i romanizirala. Ceste su ubrzale pretvaranje lokalnih naselja sa teritorija peregrinskih civitates u municipije. Takav primjer možemo da pratimo na *Dezitiyatima*. Tek sa intenziviranjem dodjele rimskog građanstva *Dezitiyatima*, počinje rastakanje *dezitiyatske civitates* (kao lokalne teritorijalne i upravne autonomne jedinice) i njenih institucija.¹³⁰

7. Zemljoradnja rimske epohe u Bosni i Hercegovini

Usljed nedostatak literarnih izvora teško je rekonstruisati početke razvoja rimske poljoprivrede na našim prostorima, nakon konačne uspostave rimske vlasti početkom I stoljeća nove ere. U prvim decenijama rimske vlasti rimski provincijski namjesnici su često morali lično ili preko svojih funkcionera da intervenišu zbog zemljišnih sporova koje su imali Iliri među sobom. O tome govori veliki broj međašnih natpisa sa područja provincije Dalmacije.¹³¹

7.1. Žitarice

Bavljenje poljoprivredom i zemljoradnjom, a samim tim i uzgojem žitarica, najviše je uspjevalo u dolinama rijeka, prostranijim i plodnijim poljima, kao što su Sarajevsko polje, Lepenička dolina, Visočka oblast, Zenička kotlina, Lašvanska udolina, te Skopljanska udolina.¹³² Žitarice su na području provincije *Dalmatiae* uzgajali aktivni rimski vojnici, prvenstveno za vlastite potrebe, te za prehranu stoke. Najviše su se uzgajale na plodnom

¹²⁹ Problem ubikacije naselja *Bistua Nova* je pokušao da riješi Esad Pašalić. Pašalić je, Pačovom mišljenju da je riječ o Zenici, suprostavio protivuriječne podatke itinerarija (miljokaza) o udaljenosti *Bistua Nove* do *Salone*. Pašalić na osnovu kilometraže ovo naselje locira u okolicu Viteza (Lašvanska dolina). Isto. str. 51. Sa druge strane Mesihović konstatuje da nema općeprihvaćenog mišljenja o položaju *Bistua Nove*. Mesihović 2011, 8.

¹³⁰ Isto, 8-9

¹³¹ Isto, 326.

¹³² Mesihović, 230.

Sarajevskom polju, a prevladavale su ječam, pšenica i proso.¹³³ Narodi Dalmacije i Panonije od žita su proizvodili opojni napitak „*sabaium*“. Ovim su se napitkom najviše koristili niži slojevi ilirsko-panonskog stanovništva.¹³⁴

Rimska vlast ubrzala je procese raspada rodovsko-plemenskih društvenih i privrednih odnosa i otvorila put nastupu privatne svojine, kao društvenog i ekonomskog faktora u ilirskog društva. Rimska vladavina je u naše krajeve donijela naprednije agro-tehničke mjere: plug umjesto motike, dvopoljni sistem obrade zemlje, bolju i sistematičniju iskorištenost zemlje, povećanje obradivog agrarnog fonda, uvođenje novih poljoprivrednih kultura, razvoj voćarstva itd. Rimljani su naročito uspješno privrednu djelatnost poljoprivrede, integrisali u do tada dominirajuću stočarsku ekonomiku ilirskog stanovništva. Rimska uprava takav proces nije mogla potaknuti iz grada, koji je bio u povoju razvoja preko kolonija ili municipalnih središta. Bilo je potrebno izvršiti preobražaj ruralnih sredina i usmjeriti ih na gradska tržišta. To su postigli provjerenim sistemom ruralnih ekonomija baziranih na sistemu *villa rustica*.

7.2. Vinogradarstvo i maslinarstvo

Najviše tragova rimskih vinograda nađeno je u dolini rijeke Neretve.¹³⁵ Na područje rimske Dalmacije vino su najviše proizvodili aktivni vojnici i veterani na svojim gospodarstvima uz vojničke objekte. Najviše ostataka iz ove poljoprivredne grane, osim na obalama Dalmacije, nađeno je i u njoj unutrašnjosti posebno u Čapljini, Širokom Brijegu i Ljubuškom.¹³⁶

Istodobno sa razvojem vinogradarstva razvijao se i uzgoj maslina. U uzgoju ove mediteranske kulture prednjačili su srednjodalmatski otoci, a u unutrašnjosti se ova kultura širila uz donji tok Neretve, te njenih pritoka Trebižata i Bregave.¹³⁷ Glavni uzgajivači i ove kulture, kao i gore navedenih su pretežno bili stranci, prvenstveno veterani, aktivni vojnici, te kolonizirani stranci.

7.3. Poljoprivredne alatke

Arheološki nalazi poljoprivrednih alatki na našim područjima najčešće se odnose na lopate, budake, motike, krampe, sjekire, raonike, srpove, kose i rijeđe torkulare. Poljoprivredne alatke su se izrađivale od drveta i metala, a na našim prostorima su se dugo

¹³³ Škegro 1991., 184.

¹³⁴ Isto

¹³⁵ Škegro 1991., 164.

¹³⁶ Mesihović 2011, 1232.

¹³⁷ Škegro, 1991. 183.

zadržale i alatke od kosti i roga jelena, u skladu sa prethodnim ilirskim tradicijama zemljoradnje.

Na tlu Bosne i Hercegovine su pronađeni razni poljoprivredni i zanatski alati, oruđe i stočna oprema pomoću kojih se može rekonstruisati poljoprivredna djelatnost na imanjima. Analizom ovih predmeta se može izdvojiti nekoliko grupa:

Ašov se koristio pri obradi zemljišta u baštama, kao i u prevrtanju zemlje. U zavisnosti od toga da li je služio za duboko kopanje ili za okopavanje postojala su dva tipa ašova: *bipalium* i *scudicia*.¹³⁸

Lopata se upotrebljavala za sve vrste rada sa zemljom i bila je oruđe sa višenamjenskom funkcijom. Imala je različite oblike i načine izrade, što je ovisilo o samoj funkciji predmeta. Tako su postojale lopata *ventilabrium* i *vallus*, koje su služile za bacanje žita u zrak kako bi se odvojila pljeva od zrna.¹³⁹

Budak se koristio za pravljenje brazdi i rovova i njime se uklanjalo busenje i raslinje te ustinjavala zemlja. Na određenim prostorima se budak koristio i kao zamjena za ralo i plug. Broj ove alatke na istraženim lokalitetima je znatan.

Motika se upotrebljavala gdje je obrada zemljišnih površina bila lakša. Najviše se upotrebljavala za uklanjanje korova i sprječavanje pucanja površine zemlje. Motikama se okopavao povrtnjak, pokrivalo sjeme zemljom, uspostavljao drenažni sistem prilikom navodnjavanja, vršilo zatvaranje kanala, razvlačenje đubriva i sl.¹⁴⁰

Krampa pripada sličnom alatu kao i budak i motika, s tim da se ovdje radilo o mnogostruko funkcionalnom alatu koji se koristio pri različitim zemljoradničkim aktivnostima. Kramp se sastojao od dva duga uska kraka sa obje strane ušica, krakovi su mogli biti različito završeni. Upotrebljavani su u poljoprivredi prilikom okopavanja bilja ili razbijanja grumenja, ali i prilikom kopanja rovova i temelja.

Sjekira – kramp je sastavljena od krampa sa jedne i sjekire sa druge strane. Ovo oruđe je poznato kao višenamjensko oruđe, različite veličine. U poljoprivredi se koristila u krčenju i pripremi zemljišta za kultivaciju, za sječu korijenja i sasušenih grana, te za okopavanje vinograda i cvjetnjaka.

¹³⁸ Busuladžić, 2011, 79.

¹³⁹ Isto, 79.

¹⁴⁰ Isto, 81.

Raonik je najvažniji dio pluga, a pored njega plug se sastojao još od **crtala** i **gredilice**. Postoji nekoliko vrsta rala pa tako, pored drvenog raonika, postojali su metalni i simetričini trougaoni. Pri vrhu su povijeni prema unutrašnjosti, tvoreći krilca.¹⁴¹

Srp je oruđe sa sječivom sa ili bez zubaca. Uz siječivo se nalazila kratka drška. Luk je mogao biti povijen ili poluelipsast. Srp se javlja još u kasnolatenskom dobu ali je za vrijeme Rimljana unaprijeđen.

Kosa je od perioda II – III stoljeća p.n.e. masovnija u obliku sa dugom drškom. Razloge omasovljenja njihove upotrebe treba prvenstveno tražiti u naglom razvoju stočarstva, bolje organiziranim poljoprivrednim gazdinstvima i pojavi velikih imanja. Linija sječenja je bila lučna, dok je sam proces bio fizički izuzetno zahtjevan.¹⁴²

Kosijer pripada istoj porodici alata kao i srpovi i kose (*falces*). Kosijeri su služili za potkresavanje i sječenje trske, grmlja i ševara uopće. Njime se potkresivala vinova loza, brali plodovi i grozdovi.

Otikač je bio mala lopata za čišćenje raonika od nakupljene zemlje. Riječ je o oruđu malih dimenzija koje se sastojalo od sječiva ovalnog ili lepezastog oblika. Gornji dio je prelazio u usadnik za drvenu dršku.¹⁴³

Sjekira je bila jako raširena i uobičajena višenamjenska alatka. Veći i masivniji primjerci su služili za sječu drveća, dok su oni manji korišteni za lakše poslove.

Torkular se koristio za cijedenje plodova. Najviše se upotrebljavao za cijedenje maslina i vinove loze, tako da najviše nalaza potiče iz južnih krajeva Bosne i Hercegovine. Nalazi torkulara su pronađeni u Mogrojelu, Višćama od Čapljine, Brotnju kod Čitluka, Bihovu te kod Trebinja.

8. Stočarstvo rimske epohe u Bosni i Hercegovini

Po dolasku Rimljana stočarstvo je bilo izloženo nazadovanju kroz razne oblike.¹⁴⁴ Rim je prije svega želio intenzivirati zemljoradnju pa su poduzimane melioracije, isušivane su baruštine, krčene šumske površine. Te mjere su uvjetovale naglašeniji prijelaz sa stočarstva na zemljoradnju.¹⁴⁵

¹⁴¹ Isto, 82.

¹⁴² Isto, 84.

¹⁴³ Isto 83.

¹⁴⁴ Imamović 1987., 35.

¹⁴⁵ Isto

Nakon pacifikacije Ilirika, iza 9. n.e., Rimljani su zaveli čvrstu vlast koja je pogodovala razvoju rimske civilizacije, razvoju gradova, komunikacija i rimske infrastrukture. Na sličan način su prvobitni poremećaji, koji su nastali u stočarskoj privredi prevaziđeni, i počelo se sa intenzivnim razvojem zemljoradnje i stočarstva. Rimljani su favorizirali razvoj zemljoradnje, ali nisu mogli da zemljoradnju postave kao prioritet pokorenim Ilirima, sa obzirom na jake stočarske tradicije predrimске epohe. Iliri su imali snažne stočarske tradicije, religiju involviranu sa stočarstvom, privredu baziranu na stočarstvu a živjeli su na terenu koji je pogodovao razvoju stočarske privrede. Klimatsko-geografski faktor je pogodovao razvoju stočarstva, pogotovu u brdsko-planinskim područjima unutrašnjosti provincije Dalmacije.

Samim Rimljanima je stočarstvo predstavljalo važnu privrednu granu, pa su sistematski razvijali i stočarsku privredu. Posvećivana je posebna briga pašnjacima koji su predstavljali namjenske površine i bili su zavedeni u katastarske mape.¹⁴⁶ Oni su činili neobrađeno zemljište koje je često uključivalo i šume (*compascua et silvae*). U periodu cara Tiberija (*Tiberius Claudius Nero Caesar*, 14 - 37. n.e.) namjesnik provincije Dalmacije Publije Kormelije Dolabela (*Publius Cornelius Dolabella*) dao je izraditi detaljnu katastarsku mapu - *Forma Dolabelliana*, u kojoj su jasno bile naznačene površine namjenjene za ispašu stoke.

Prema rimskim pravnim normama pašnjaci su činili zajedničko dobro, bilo da je riječ o površinama koje su rezervisane za peregrinske zajednice ili onima koje su dodjeljene municipalnim jedinicama. Svi pripadnici lokalne zajednice imali su slobodu pristupa lokalnim pašnjacima ili sječi šume, koji su bili u sastavu njihova agera. Razlikovalo se nekoliko kategorija zajedničkih pašnjaka, poput onih koje je koristilo više susjednih zajednica ili općina. To su uglavnom bili sezonski pašnjaci na planinama. U većini slučajeva pašnjakom se služilo jedno selo (*pagus*), dekurija, pleme ili narod.¹⁴⁷ U urbanim sredinama bilo je i pašnjaka kojim su se mogli služiti isključivo pojednici ili grupe ljudi. Zajednički pašnjaci nisu bili katastarski posebno označavani, najčešće su imali prirodne granice a posebnu kategoriju su činili vojnički pašnjaci, koji su se nalazili u sastavu vojnih posjeda (*prata legionis*).

U rimskom periodu stočarstvo se razvijalo u dva pravca, rimske vlasti su prije svega posvećivale pažnju razvoju rimskog stočarstva vezanog za nove urbane zajednice koje su nastale na našim prostorima u antičkom periodu. Riječ je o brojnim naseljima, municipijima,

¹⁴⁶ Imamović, 1987., 37.

¹⁴⁷ Isto

kolonijama i vojničkim logorima. Izuzev rimskog stočarstva vezanog za urbana naselja, tu je bilo i stočarstvo vezano za ruralne rimske *ville rustice*.

Stočarstvo koje se vezalo za *ville rustice* bilo je intenzivno (tovljena stoka u stajama) i ekstenzivno (slobodna ispaša). Nalazi u vila rustikama svjedoče o razvijenom stočarstvu sa više pasmina stoke. Stočarstvo je u većini slučajeva podmirivalo lokalne potrebe ili potrebe same vile rustike za mlijekom, mliječnim proizvodima i mesom.¹⁴⁸

U vilama su pronađeni brojni predmeti koji ukazuju na razvijenost stočarstva kao privredne grane: stočna zvana, stočni češljovi za čišćenje (timarenje), makaze za šišanje vune, potkovice, ali i brojne kosti koje nam ukazuju na pasmine koje su se uzgajale.¹⁴⁹

Na drugom mjestu bilo je stočarstvo koje je odražavalo domorodačke ilirske tradicije, koje je Rimljanima također bilo važno, jer su njime izdržavane vojne potrebe i ubirani državni porezi.¹⁵⁰

U pogledu stočnog fonda rimskog perioda preovladavala je stoka sitnog zuba. Antički pisci su naglašavali kvalitet pojedinih vrsta sira koje su se proizvodile u provinciji Dalmaciji a bila je cijenjena i vuna iz ovih krajeva. U Istri i Dalmaciji su radile brojne predionice, bojadisaonice, pogoni za proizvodnju tekstila i preradu vune (Aspalathos i Salona). Postojanje ovih privrednih objekata, kao i natpisa koji govore o trgovcima tekstilom, svjedoče o razvijenom stočarstvu u zaleđu.¹⁵¹

Izuzev ovaca uzgajale su se i koze, svinje, goveda, mule i konji. Na području kojeg su naseljavali Dalmati i Japodi preovladavo je uzgoj stoke stinog zuba, ovaca i koza. Na žrtveniku japodskog princepsa Tita Loancija Rufa iz Bihaća su prikazana tri jarca a u blizini, u svetištu Bidna-Neptuna sa izvora Plitvice pronađeni su brojni rogovi žrtvovanih jaraca. Kozarstvo je kod Japoda imalo dominantnu ulogu u stočarstvu.¹⁵²

Arheološka građa svjedoči da je na teritoriji koju su nastanjivali Narsezi stočarstvo imalo dominantnu privrednu ulogu.¹⁵³ U unutrašnjosti Dalmacije stočarstvom su se intenzivno bavili Ardijejci i Autarijati. U trgovačkoj razmjeni veliki dio sira i vune je odlazio iz ovih

¹⁴⁸ Busuladžić 2011, 88

¹⁴⁹ Isto

¹⁵⁰ Imamović, 1987. 38.

¹⁵¹ Isto, 39

¹⁵² Škegro, 1991., 204.

¹⁵³ Šaćić, 2012., 101.

krajeva prema jadranskim lukama, sa druge strane u unutrašnjost se uvozila potrebna sol za prehranu stoke.¹⁵⁴

Na trećem mjestu, nakon uzgoja ovaca i koza, bilo je svinjogojstvo a zatim uzgoj goveda. Arheološki nalazi vezani za stočarsku privredu najčešće su zvona, češljovi, makaze za vunu, potkovice i kosti raznih pasmina stoke. U ruševinama antičkog objekta u Proboju kod Ljubuškog pronađeno je sedam zvona a o razvijenoj preradi vune svjedoče brojni nalazi utega sa tkalačkih stanova.¹⁵⁵

Uzgojem krupne stoke bavili su se djelomično Japodi ali najčešće se uzgoj goveda, volova, konja i mazgi vezuje za pripadnike rimske vojske. Izuzev upotrebe krupne stoke za prehranu i trgovinu, ona se koristila masovno i u transportu, obradi zemlje te pri radu u rudnicima, metalurgiji i kamenolomima. Konji su uzgajani prije svega za vojne potrebe.

Slično kao i u predrimsko doba, stočarstvo je zadržalo svoje reminiscencije i u religijskim kultovima. Silvan je i dalje bio jedno od omiljenih božanstva, čiji je kult bio najrašireniji. Prizori vezani za stočarstvo bili su česti i na nadgrobni spomenicima i epigrafskim natpisima. Silvan je i u ovom period poštivan kao zaštitinik stada i pastira.

9. Ville rustice u poljoprivrednom sistemu rimske uprave

9.1. Pojam i tipovi rimskih vila

Vila rustika je samo jedan od tipova rimskih vila, koje svoje nazive dobijaju ovisno o lokaciji na kojoj su se nalazile kao i objektima koji su se nalazili u sklopu tih zdanja, koja su predstavljale centar domena – *praetorium fundi*.¹⁵⁶

Poznato je da su Rimljani pri izgradnji vila vodili računa o nizu pogodnosti kao što su teren, geografski položaj, blizina prometnica, blizini većih naselja u svojstvu tržišta, klimi i pristupačnosti vode. Posebno su pristupačnost vode i bonitet zemljišta (*bonus regio, bonus locus*) bili ključni faktori u izgradnji ovih stambeno-privrednih domena.¹⁵⁷

Vila rustika je podrazumjevala stambeno-privredni objekat van naseljenog mjesta specifičan za sve dijelove Rimskog carstva. Objekti na vila rustikama su stambene i privredne namjene, ali tu nalazimo često i banje kao nezaobilaznu komponentu rimske arhitektonske

¹⁵⁴ Škegro, 1991., 205.

¹⁵⁵ Isto, 202.

¹⁵⁶ Pašalić, 1960., 91.

¹⁵⁷ Schulte-Frohlinde, 2003., 4.

civilizacije. Ono što je zajedničko svim vilama rustikama jeste da ih nalazimo u svim krajevima ogromnog Rimskog carstva. Na prostorima jugoistočne Evrope postoji izraženo obilježje brojnih manjih vila, neortodoksnog plana gradnje i koje se razlikuju od onih sa ostatka kontinenta. Mnoge od njih su dvorane a građevinski individualizam ovog dijela Evrope opstoji i u neobičnim kombinacijama elemenata poznatih u ostalim krajevima carstva.¹⁵⁸

Uz naziv *villa* u izvorima se pominje i termin *domus* za ove objekte.¹⁵⁹ *Villa* je tradicionalna rimska porodična kuća ograđenom visokim zidom od vanjskog svijeta. Privatni i privredni život se odvijao unutar zidova u dvorištu. Postavlja se pitanje zašto je broj pronađenih vila rustika veliki. Budući da je Rimsko carstvo bilo privredno bazirano na poljoprivredi i stočarstvu, ove vile predstavljaju najbolji odraz te ekonomske politike. Također, porast populacije i pritisci raznih vrsta na gradsko stanovništvo naveli su mnoge da ulažu u manje skupe ruralne posjede koji su mogli da obezbjede značajne prinose, uz dobro upravljanje.¹⁶⁰

Vlasnici vila su bili bogatiji slojevi stanovništva¹⁶¹, koji su mogli da investiraju u kupovinu ili gradnju objekata na posjedu i koji su posjedovali robove ili, u kasnijem periodu, kolone da obrađuju velike posjede (*latifundia*).

Po svojoj funkciji i lokaciji izgradnje rimske vile se dijele na *vile rustike*, *vile suburbane* i *vile urbane*. Vile rustike predstavljaju objekat ili skup objekata sa okolnim zemljištem koji su smješteni izvan ili podalje od grada, zadovoljavajući pri tome osnovne potrebe vlasnika u smislu stambene i gospodarske funkcije.¹⁶²

Po svojoj tipologiji vile rustike pokazuju niz specifičnosti. Prema *obliku* i *lokaciji* one se dijele na:

- a) rustične
- b) suburbane
- c) pseudourbane
- d) maritimne

Prema *arhitektonskom stilu* one se dijele na:

¹⁵⁸ Smith, 2002., 283.

¹⁵⁹ Busuladžić, 2011., str. 23

¹⁶⁰ McKay, 1975., str. 102.

¹⁶¹ Busuladžić, 2011., str. 23.

¹⁶² Busuladžić, 2011., str. 24.

- a) peristilnu vilu
- b) koridor vilu
- c) bazilikalnu vilu

Prema *namjeni* one se dijele na:

- a) luksuzna ladanjska zdanja namjenjena rekreaciji
- b) rezidencijalne vile sa gospodarskim elementom
- c) vile u kojima je proizvodni segment preovladavajući

Postoji i niz drugih podjela vila prema opremljenosti, kvaliteti izrade, funkcionalnosti i kriterijumu boravka vlasnika u vili.¹⁶³

9.2. Vila rustika u sklopu rimske privredne infrastrukture

Postanak i razvoj domena i poljoprivrednih aglomeracija na njima bio je uslovljen ne samo privrednim faktorima (plodno i prostrano zemljište, lokalni i privredni izvori i sl.) već i položajem prema drugim aglomeracijama i saobraćajnim linijama. Za ispitivanje vile rustike naročito je važno imati u vidu činjenicu da one pokazuju veliku raznolikost tipova, veličine i broja zgrada koje su sačinjavale gospodarsko naselje.¹⁶⁴

Veća naselja, kao potrošački centri proizvoda sa poljoprivrednih ekonomija, i komunikacije kao saobraćajnice za transport tih proizvoda na veću ili manju udaljenost – predstavljaju one faktore koji privlače i uslovljavaju nastanak fundusa i njihovih aglomeracija.¹⁶⁵

Osnovni ekonomski preduslov za razvoj vila rustika bila je blizina tržišta. Budući da su vile rustike proizvodile hranu tj. poljoprivredne i stočarske proizvode široke potrošnje, blizina naseljenog mjesta bila je ključna. Također, bilo je bitno da do tržišta postoje i prometnice predviđene za kolski saobraćaj. U tom smislu vilu rustiku i njenu privrednu djelatnost možemo da posmatramo kao osnovnu ćeliju rimske poljoprivrede organizirane na velikom ili srednjem posjedu.

Prema pronađenim artefaktima na lokalitetima vila rustika na prostorima Bosne i Hercegovine možemo zaključiti da je osnovna djelatnost stanovnika vila bila poljoprivreda, a zatim i stočarstvo. Osim proizvodnje žitarica, u sklopu domene bile su i radionice za

¹⁶³ Busuladžić, 2011., 24.-25.

¹⁶⁴ Pašalić, 1960., 90.

¹⁶⁵ Isto.

proizvodnju vina, cijedenje maslinovog ulja, proizvodnju povrća i voća. Gospodarski objekti su obično sadržavali i štale.¹⁶⁶

Privredni objekti su odvojeni od stambenih ali zajedno, unutar visoke ograde bez prozora, čine zajedničku funkcionalnu cjelinu. U periodu stabilnosti Carstva ograde su više služile za izolaciju života stanovnika vile od vanjskog svijeta, a u periodu kasnog Carstva i nesigurnosti tih vremena, razvila se utvrđena vila rustika kakav je najbolji primjer u Bosni i Hercegovini Mogorjelo (*villa castelum*).¹⁶⁷

9.3. Arhitektura vila rustika

Od građevinskog materijala korištenog u izgradnji vila rustika najčešće se koristio lokalni kamen i drvo.¹⁶⁸ Opeka i crijep su često dopremani iz udaljenijih radionica za potrebe izgradnje vila. Od vrsta kamena koji su korišteni u izgradnji na lokalitetima u Bosni i Hercegovini najčešće nalazimo oblutak, krečnjak i šljunak kojih ima u izobilju. Osnovni princip u primjeni građevinskih materijala bila je dostupnost istih u blizini.

Kameni dijelovi konstrukcije su učvršćivani primjenom žbuke, koju su Rimljani proizvodili od lokalnog pijeska i gašenog vapna. Dodavanjem vulkanskog pepela ili usitnjene cigle ovoj smjesi dobijala se hidraulična žbuka slična betonu.¹⁶⁹

U izgradnji vila se masovno koristila i opeka. Na našim prostorima opeka se proizvodila od gline u koju se dodavao sitni pijesak, da bi se spriječilo pucanje opeke pri sušenju. Opeka i crijep često su na sebi imali i pečat proizvođača.¹⁷⁰ Dobar dio opeke je dolazio preko Narone iz Italije te iz Siscije, ali bilo je i domaćih *figlina* – radionica opeke. Vile sagrađene isključivo od opeke su rijetke u Bosni i Hercegovini, jedan takav primjer je vila u Višićima, koja je vjerovatno imala vlastitu figlinu.

Krovovi vila mahom su pokriveni crijepom, ali i šindrom (drvenim daskama). Drvne konstrukcije krova i ostalih objekata su pričvršćivani čavlima i klinovima. Od ostalog građevinskog materijala pronađena je i keramika.

U izgradnji vila rustika korištene su različite metode, ali u osnovi debljina zidova je bila oko 60-70 centimetara. Prostor između dva lica zida obično je ispunjavan lomljenim kamenom ili šljunkom u malteru a na uglovima zidovi su pojačavani sedrom. Temelji zdanja

¹⁶⁶ Schulte-Frohlinde, 2003, 4.

¹⁶⁷ Busuladžić, 2011., 70.

¹⁶⁸ Isto, 34.

¹⁶⁹ isto, 37.

¹⁷⁰ Poput PANSIANA, SOLON, CLODI AMBROSI, SVPER, SISC, ARTORIAN, HERMER, L(UCI) EPIDI THEO(DORI), NER(ONSIS), PRCF, ATVS. Isto, 38.

bili su obično od lomljenog kamena i riječnih oblutaka postavljenih u žbuku. Podovi su bili od nabijene gline ili od estriha (glačana betonska površina) i ponekad su ukrašavani podnim mozaicima.

Drvne građe je bilo u izobilju, stabla bi se posjekla i ostavila na sušenje prije obrade i upotrebe kao građevinskog materijala. Pronađen je brojani stolarski alat potreban za obradu građevinskog drveta.

Može se reći da je nivo izgradnje vila rustika bio poprilično razvijen jer one nisu sadržavale samo osnovne građevinske objekte poput stambenih zdanja, trijemova i gospodarskih objekata nego i sisteme vodovoda i kanalizacije, banje, kupaonice, bunare kao i ostale objekte potrebne kako za privredne i stambene potrebe svojih stanovnika, tako i estetske potrebe. Te gradske udobnosti bile su dostupne i ruralnom stanovništvu vila.¹⁷¹

U pogledu eksterijera osnovni dijelovi vila rustika u Bosni i Hercegovini bili su:

- *koridor (hodnik)*
- *trijem*
- *peristil*
- *vrt*
- *apsida*
- *kupališta*
- *kuhinja*
- *ograda*
- *pomoćni objekti, radionice i spremišta*
- *fortifikacije*

Koridor (hodnik) je povezivao više prostorija vile u jedinstvenu cjelinu, a u vilama pronađenim na tlu Bosne i Hercegovine koridor je lociran u centralnom dijelu objekta ili sa strane objekta.

Trijem (*porticus*) je prostor na ulazu u objekt i obično je imao funkciju verande.

Peristil je predstavljao dvorište okruženo sa svih strana trijemovima sa stupovima. Iza trijemova peristil je bio okružen različitim prostorijama, čineći više ili manje pravilan oblik

¹⁷¹ Schulte-Frohlinde, 2003, 4.

četverokuta. U ovom dijelu kompleksa mogao se pronaći i kućni hram.¹⁷² U vilama pronađenim u Bosni i Hercegovini nailazimo na unutarnje i vanjske peristile.

Vrtovi su bili česti u sklopu vila rustika, jer su bili važan simbol društvenog položaja i služili su u reprezentativne svrhe. Vile se vrtovima su locirane u Višićima, Paniku, Stocu, Ljusini itd.

Apsida je predstavljala pomoćni objekt sa strane i imala je praktičnu namjenu u vidu termi. Najbolji primjer predstavljaju dvije apside pronađene na lokalitetu vile u Ljusini.

Kupališta (terme), koja su otkrivena pri vila rustikama u Bosni i Hercegovini, dijele se na kupališta koja su bila u sastavu stambenog zdanja i odvojena kupališta. Vila u Rankovićima je imala odvojeno kupalište, dok je vila u Višićima imala integrisano kupalište.

Sve vile rustike su imale **kuhinje** i obično su to manje prostorije sa krušnom peći, tekućom vodom i kuhinjskim inventarom. Najčešće su se nalazile u središtu objekta i u pravilu nisu bile dobro osvijetljene.¹⁷³ Posebno je raskošna i ukrašena bila kuhinja vile u Paniku.

Ograde oko vila rustika bile su od raslinja, dasaka ili vojne ograde sa rovovima i nasipima. Tu spadaju i masivne čvrste ograde poput bedema. Vile pronađene na prostoru Bosne i Hercegovine najčešće su bile dobro ograđene sa čvrstim kamenim zidovima.

Pomoćni objekti su služili za privredne svrhe, bile su to radionice, prostorije za držanje alatki, stanovanje robova, štale, kokošinjci, ostave, spremišta, prostorije za ljetinu itd.

Fortifikacije oko rimskih vila imala su isključivo sigurnosnu ulogu. Posebno veliki broj ovakvih fortifikacija oko vila izgrađen je u III-IV stoljeću n.e.. Cilj bedema bio je da se zadive posjetioци i zaplaše neprijatelji.¹⁷⁴ Mogorjelo i Gromile kod Kaknja imaju najreprezentativnije primjere bedema vila rustika. Nesigurnost kasnog doba Carstva utjecalo je negativno na razvoj arhitekture vila rustika, gube se dekorativni elementi a arhitektura je nemarna i usmjerena na sigurnost.

Vile rustike na prostoru Bosne i Hercegovine imale su luksuzne sisteme centralnog grijanja (Panik, Višići, Ljusina, Tišina). Putem ložišta je zagrijavan šuplji pod i zidovi. Brojne vile nisu imale centralno grijanje nego su se zagrijavale putem jedne ili više peći.

Interijer vila rustika posjeduje dekorativne elemente predočene kroz *arhitektonsku plastiku, mozaične podnice i zidno slikarstvo*. Arhitektonski ukrasi su kapiteli i ostala kamena plastika ili ostaci pronađenih dekorativnih glava (Žabljak kod Doboja). Od 44 istražene vile u

¹⁷² Busuladžić, 2011., 57.

¹⁷³ Isto, 65.

¹⁷⁴ Busuladžić, 2011., 70.

8 vila je pronađen dekorativni materijal u vidu mozaika. Mozaici su sastavljeni od kockica iste ili različite veličine. Mozaici pronađeni u ovim vilama ne predstavljaju djelo vrhunskih majstora.¹⁷⁵ Na freskama dominiraju jarke boje (crvena, zelena, oker, siva, žuta i crna). Freskoslikari su najvjerojatnije bili lokalni majstori ili majstori iz Salone.

9.4. Ekonomija stanovnika vila rustika

Upravo su vile rustike imale prvorazredni značaj u razvoju poljoprivrede na našim prostorima po dolasku rimske vlasti.¹⁷⁶ Rimljani su na našim prostorima, shodno klimatskim prilikama i bonitetu zemljišta uzgajali dvadesetak vrsta voća a od poljoprivrednih sorti najviše proso, pšenicu, raž, grah, repu, radić, mrkvu, grašak, kupus i salatu. U ishrani stanovništva povrće je dominiralo pa je samim time značaj vila rustika kao osnovne poljoprivredno-proizvodne jedinice još i veći.

Koliko je intezivna bila poljoprivredna djelatnost na prostorima oko vila rustika svjedoče i brojni nalazi poljoprivrednih alatki, oruđa i pomagala poput ašova, lopata, budaka, motika, krampa, sjekira, raonika, srpova, kosa, torkulara i mlinova.

Rimske vile imale su razvijenu zanatsku djelatnost i same po sebi su podrazumijevale jednu zaokruženu cjelinu koja je mogla proizvesti hranu (žitarice, povrće, voće i meso) za svoje potrebe, kao i za prodaju. Da bi mogle da vrše svoju primarnu funkciju u privredi, vile rustike su imale i razvijeno vlastito zantstvo, da bi proizvele sve potrebno za rad i održavanje vila i njihovih privrednih aktivnosti.

Treba imati na umu da je primarna funkcija vila bila poljoprivreda a zatim stočarstvo. Zanatstvo je bilo sekundarno i podrazumijevalo je prvenstveno proizvodnju osnovnih potreba za vlastitu upotrebu.¹⁷⁷ Tako su vile proizvodile za vlastite potrebe opeku, keramiku i razne predmete od metala.

Najbogatije nalazište ovih zanatskih proizvoda, na prostoru naše zemlje, pronađeno je u vili na Stupu kod Sarajeva. Arsenal zanatskih predmeta pronađenih na lokalitetu te vile ukazuje da su pojedine vile bile i pravi mali zanatlijski proizvodni centri i da su dio viškova proizvodnje plasirali na lokalna tržišta. Za potrebe proizvodnje zanatskih proizvoda vile su raspolagale kovačnicama, pećima za pečenje keramike i pećima za proizvodnju cigle.

¹⁷⁵ Isto, 76.

¹⁷⁶ Isto, 78.

¹⁷⁷ Isto, 91.

Vid zanatlijske umjetnosti ili primjenjene umjetnosti predstavljaju i brojni nalazi keramike kojom su ukrašavane unutrašnje prostorije vila. Dalje, tu su različiti nalazi svjetiljki, stakla, brončanih i bakarnih ukrasnih predmeta, metalnog posuđa, novca, oružja itd. Veći dio ovih artefakata dolazio je iz uvoza, ali su brojni predmeti bili i lokalne izrade.

Stanovnici vila bili su mahom isluženi vojni veterani koje su rimske vlasti naseljavale tu za zasluge učinjene vojnom službom. Tako su, demografski gledano, većina vlasnika vila bili stranci.

Prema društvenom položaju vlasnici vila pripadali su vojnim strukturama, senatorsko-patricijskim strukturama i administrativnim strukturama društva.

Za manji broj, većinom skromnih vila, može se utvrditi da su vlasnici bili iz reda autohtonog ilirskog stanovništva koje je vremenom romanizirano. Najraskošnije vile pripadale su vlasnicima italiskog porijekla.

Osim administrativnih, plemićkih i vojnih struktura vlasnici vila bili su i doseljenici (koloni). Dominiraju Italici, ali bilo je i Grka i drugih stranaca koji su gravitirali ovom području.

9.5. Nalazišta rimskih vila rustica na tlu Bosne i Hercegovine

Na prostorima Bosne i Hercegovine utvrđeno je postojanje 154 rimskih vila.¹⁷⁸ Od tog broja detaljno je ili djelomično istraženo svega 44 vile.

Od istraženih vila na prostorima naše zemlje najdetaljnije su istražene Mogorjelo i Višići kod Čapljine, vila u Proboju kod Ljubuškog, vila Panik kod Bileće, vile u Čelebićima i Lisičićima kod Konjica, vile na Ilidži i na Stupu (Sarajevo), vila u Mušićima kod Višegrada, Rankovići kod Travnika, Majdan kod Mrkonjić Grada, Mlinčići i Tišina kod Zenice, vila na Gromilama u Karauli kod Kaknja, u Novom Šeheru kod Maglaja, u Žabljaku kod Doboja, u Ljusini kod Bosanske Krupe, Suvaji kod Bosanske Dubice, Brodac kod Bijeljine i vila u selu Lipa kod Livna.

¹⁷⁸ Isto, 147.

10. Radna snaga u funkciji rimske poljoprivrede

Kada govorimo o pokretaču svih privrednih potencijala u rimskoj provinciji Dalmaciji, govorimo prije svega o slobodnim seljacima, robovima, oslobođenicima, kolonima i zakupcima u zemljoradnji i stočarstvu.

Većina očuvanih izvora kojima raspolaže nauka u pogledu rasvjetljavanja prošlosti rimske Dalmacije tiču se političkih prilika, nažalost o segmentu radnih uslova kao nosioca ovih privrednih grana imamo jako malo izvora.¹⁷⁹ Rimski klasični izvori daju više podataka o profilima radnih slojeva stanovništva.

Svi rimski klasici slažu se da radna snaga u poljoprivredi, bez obzira na godišnje doba, mora biti aktivna i u konstantnim aktivnostima. U periodima kada nije bilo sjetve i žetve, robovi i sluge su bili angažovani na održavanju imanja, popravcima i održavanju inventara i stoke. U doba sjetve i žetve nadzornik imanja bi davao timovima radnika zadatke i određivao dužnosti.

Iako se u klasičnim izvorima robovi nazivaju i „alatkama koje govore“, Katon pokazuje visoki stepen razumijevanja za potrebe robova. Za nadzornika imanja kaže da mora da bude pošten u rješavanju razmirica među robovima, kažnjavanje se određuje isključivo po visini učinjenog prestupa. Vodila se velika briga da robovi i sluge budu nahranjeni, da im je toplo, te da ne oskudjevaju.¹⁸⁰ Za propuste nadzornika imanja bio je nadležan vlasnik imanja. Glavni posao nadzornika bio je da svi robovi i sluge budu zaokupljeni poslom, te da ne provode vrijeme u dokolici i razmiricama.

Varon tvrdi da se robovi ne trebaju obeshrabrivati, niti održavati smionima. Poslovođe moraju biti iskusne u davanju naloga ali i da svojim vlastitim primjerom, sudjelovanjem u radu, postavljaju radne standarde.¹⁸¹ Varon preporučuje da poslovođe ne kontrolišu svoje ljude bičevima, nego inteligencijom i znanjem. Interesantno je da Varon preporučuje da treba izbjegavati sastav robovske radne snage previše zastupljene iz jednog naroda, jer je to izvor čestih svađa.¹⁸² Preporučuje se da robovlasnici poslovođe vežu za sebe nagradama za trud, kao i odgovarajućim bračnim partnerima koji će im podariti potomstvo i stabilnost. Također se preporučuje da se poslovođama da određena imovina ili stoka radi veće prvrženosti

¹⁷⁹ Novak, 1948., 129.

¹⁸⁰ Cato, I-LI, 14.

¹⁸¹ Varro, I, 227.

¹⁸² Isto

robovlasniku. Kolumela ne nalazi smetnju u tome da nadzornik bude nepismen, čak smatra to prednošću jer kao takav neće moći falsificirati podatke o dobiti i tako prevariti robovlasnika.¹⁸³

Varon je utvrdio i potreban broj robova potrebnih za rad na imanju određene veličine i poljoprivredne djelatnosti. Tako za maslinjak veličine 240 jugera potreban broj robova je trinaest a tu je i nadzornik, kućepazitelj, 5 radnika, tri predradnika, mazgar, svinjar i pastir za ovce. Za vinograd veličine 100 jugera potrebno je 15 robova, nadzornik, kućepazitelj, 10 radnika, predradnik, mazgar i svinjar.¹⁸⁴ Generalno se smatralo da je jedan rob dovoljan za 8 jugera zemljišta, te da može obraditi jedan juger zemljišta za četiri dana posla. Naravno, ovo pravilo je ovisilo i od boniteta zemljišta i lakoće obrade istoga, odnosilo se na Galiju dok su, primjerice, na planinskom zemljištu Ligurije robovi morali da rade duže na kultivisanju zemljišta. Kolumela smatra da su seoski robovi produktivniji od gradskih i da generalno nije dobro da robovi provode bespotrebno vrijeme po gradovima.

10.1. Robovi

Opće je poznata historijska činjenica da je Rimsko carstvo klasične epohe bilo privredno bazirano na masovnoj primjeni robovske radne snage u svim segmentima privrednog života. Robovi su bili glavna radna snaga u rudnicima, zanatima i u sistemu latifundija. Dakle, svi koji su „radili na veliko“ masovno su koristili robove, a cijena robova je diktirala uvjete na tržištu te odnose unutar privredne zajednice i trgovine.

U klasično doba Rimske države izvori ropstva bili su raznovrsni, većinom su to bili ratni zarobljenici. Najveći broj robova se jednostavno rađao u ropstvu. Klasična historiografija je uvijek naglašavala težak položaj u kome su se nalazili rimski robovi i najčešća fraza opisa stanja robova bila je ona uzeta iz Varronove *De rustice* da su robovi „alatke koje govore“ (*instrumentum vocale*). Ova fraza je naizgled ukazivala na svu obespravljenost rimskog robovlasničkog društva u pogledu statusa robova. Međutim, novija istraživanja ukazuju da je Varron koristio ovaj izraz kao retorički jednostranu frazu koja ukazuje na značaj ljudskog rada u procesu upravljanja poljoprivrednim imanjem u smislu onovremenog akademskog i filozofskog diskursa.¹⁸⁵

¹⁸³ Columella, I, 85.

¹⁸⁴ Varro, I, 230.

¹⁸⁵ <http://booksandjournals.brillonline.com/content/journals/10.1163/156852512x617623>

Robovi su većinom korišteni kao sirova radna snaga na latifundijama, u rudnicima, ispomoc u kućanstvu ali su vršili i druge, zahtjevnije poslove, ovisno od svoga statusa, inteligencije ili obrazovanja. Tako su robovi radili i kao zantalije, trgovci, službenici, doktori, učitelji, administratori. Problem rasvjetljavanja ropstva van Italije, gdje je ropstvo jako dobro osvijetljeno klasičnim literarnim izvorima, predstavlja nedostatak izvora, kako pisanih tako i materijalnih.

Epigrafski spomenici su rijedak historijski izvor koji nam ukazuje na prisustvo ropstva u svim provincijama Rimske države, pa tako i u provinciji Dalmaciji. Problem sa ovom vrstom historijskih izvora leži u činjenici, da nisu svi robovi imali materijalnu ili statusnu mogućnost da iza sebe ostave pisani trag. Riječ je robovima koji su u lokalnoj sredini ostavili trag u društvu ili imali poseban status, prvenstveno je riječ o administratorima ili zanatlijama.

Najviše tragova epigrafskih spomenika robova nalazimo u Naroni i njenoj okolini. Najveći broj robova u okolini Narone pripadao je Italicima, dok je manji broj bio u vlasništvu domaćeg stanovništva.¹⁸⁶

Ono po čemu prepoznajemo epigrafske spomenike koje su podizali robovi jeste imena na spomenicima koji imaju samo *cognomen*, tj. robovi su u rimskom robovlasničkom sistemu imali samo jedno lično ime bez gentilicija, prenomena i filijacije.¹⁸⁷

Primjer takvog cognomena roba imenom *Casio* na epigrafskom spomeniku pronađen je na lokalitetu Crkvine u Voljicama, na puta puta između Bileće i Gackog:

*D M S / AUR R D AN • LV • / AUR S D AN XIIX / AUR AM D AN IIII 5/ AUR • TEU ET
AUR OSI [- - -] / [-] T CASIO VERN • SUIS / D [- -] UNCIT [- -] D(is) M(anibus) S(sacrum)
/ Aur(eli -) R(- - - -) d(efunct -) an(norum) LV / Aur(eli -) S(- - - -) d(efunct -) an(norum)
XIIX / Aur(eli -) Am[? An]d(- - -) d(efunct) an(norum) IIII 5/ Aur(elia) Teu(ta?) et Aur(eli-)
Osi --/ [e]t Casio (?) Vern (is?) suis / d[ef]uncti[s]*

Riječ je o natpisu iz III stoljeća n.e. a rob imenom *Casio* bio je, prema natpisu, u statusu *Vern(is?)* tj. roba koji je odrastao u kući robovlasnika. Ova vrsta robova imala je poseban status i obično su odrastali sa gospodarevom djecom, čime su postajali značajan segmentu u rimskom porodičnom životu. Međutim, najveći broj epigrafskih spomenika ne otkriva ništa o zanimanju robova koji su ih podigli, pa tako ni ovaj kojeg je podigao Casio. Također, isključivo na osnovu lingvističke analize imena roba može se eventualno odrediti porijeklo

¹⁸⁶ Bojanovski, 1988., 119.

¹⁸⁷ Matijašić, 2002. 70.

roba. Međutim, čak ni te lingvističke analize ne mogu sa sigurnošću utvrditi, primjerice, grčko porijeklo roba, jer je u rimskom društvu bila izražena svojevrsna moda uzimanja grčkih imena od strane robova.¹⁸⁸

Jedan drugi natpis nam daje više podataka o zanimanju roba. Riječ je o epigrafskom spomeniku iz Kosijereva kod Bileće:

[L](ucius) Funisulanus Vet(o)/nianus leg(atu)s pr(o) pr[aet(ore)] / [po]ntem et terminos
[re]/novari ius(s)it per /5 T(itum) Cas(s)ium Frontonem / o(ptionem) leg(ionis) IIII F(laviae)
F(elicis) in / [fun]do Vesi(i)o C(ura)n(te) / SC(riptoream)) D(---) L(---) V(ilico?)

Na ovom natpisu Bojanovski je pretpostavio da je riječ o zanimanju roba nepoznatog imena – *vilicus* tj. robu upravitelju imanja ville rustice Panik kod Bileće.¹⁸⁹ Međutim, Irma Čremošnik se ne slaže i tvrdi da ovaj natpis ne pripada poljoprivrednom kompleksu koji je gravitirao velikom imanju lokaliteta Panik kod Bileće, nego nekom drugom od većih imanja (*fundus*) koji su se razvili na tom području.¹⁹⁰

Općenito govoreći robovi *vilicus* su imali jako odgovoran i kompleksan posao na rimskim fundusima u Hercegovini. Imanja koja su Rimljani osnovali na ovom području nalazila su se na strateškoj prometnici Naron-Skobra i bili su orijentirani na izvoz poljoprivrednih dobara. Radi optimalne proizvodnje na fundusu, kakvoj su težili Rimljani prema navodima klasičnih literarnih izvora, *vilicus* su upravljali radom svih drugih robova na poljoprivrednom imanju, nadzirali su kvalitet obavljenih radova, obezbjeđivali sve neophodne materijale i oruđa za rad, brinuli se o odjeći i ishrani robova. U poslovima koji su bili vezani za upravljanjem imanjem pomagala mu je žena – *vilica*, koja formalno-pravno nije bila priznata i koju je birao vlasnik imanja (*processor*). Grupa robova kojima je rukovodio *vilicus* nazivala se *familia rustica*.¹⁹¹ Gospodari imanja su rijetko boravili na imanju, pa je funkcija *vilicusa* bila još značajnija i oni su predstavljali osobe od povjerenja.

Za određeni broj epigrafskih spomenika može se utvrditi da su pripadali robovima, koji su bili angažovani u poljoprivrednoj djelatnosti isključivo na osnovu geografske odrednice arheološkog pronalaska:

DM /AMAERIMNO / GENERI PIENTISSIMO / B M /VIXIT ANN / XXV
RESTVTIANVS / ET CALLISTE /

¹⁸⁸ Bruun, 2013., 23.

¹⁸⁹ Bojanovski, 1973., 181.

¹⁹⁰ Čremošnik, 1974., 130.

¹⁹¹ Matijašević, 1998., 314.

Ovaj natpis iz utvrđene ville rustice iz perioda kasnog Carstva u Mogorjelu kod Čapljine otkriva imena robova *Restutianusa*, *Calliste* i njihova sina, koji je sahranjen u 25-toj godini života, *Amaerimna*. Lingvistički se može konstatovati da je etimologija *cognomena Restutianus* italskog porijekla, a etimologija *Calliste* grčkog porijekla. Budući da su navedeni robovi živjeli u villi rustici Mogorjelo, koja je bila poznata po proizvodnji vina i maslinovog ulja, može se poprilično sigurno utvrditi da su bili uključeni u proizvodne procese poljoprivredne djelatnosti na ovom imanju.

Analizom pronađenih epigrafskih spomenika robova na prostoru Hercegovine može se konstatovati da je najveći broj spomenika izgrađen po nalogu robova iz ruralnih, a ne urbanih sredina. Položaj robova na imanjima je generalno bio teži od položaja robova u urbanim sredinama. Bježanje robova sa imanja bila je česta pojava, vlasnici imanja su pokušavali da ograniče kretanje robova da bi osujetili bijegove. Nije rijetka pojava da su robovi bili zatvarani u svojevrsnim kućnim zatvorima (*ergastula*) koje je detaljno opisao Columella.¹⁹²

Arheološki nalazi djelomično potvrđuju surovost pri pokušaju da se ograniči kretanje robova, u Mogorjelu je pronađen polukružni robovski okov (*ferramentum*), bez sačuvanog lanca.¹⁹³

10.2. Oslobođenici

Nisu samo robovi kao nosioci privrede Rimskog carstva, ti koji su radili najteže poslove.¹⁹⁴ Ako uzmemo u obzir jednu privrednu granu poput rudarstva, Rimljani su najveći dio radne snage uzimali iz lokalnog stanovništva koje je živjelo u najbližoj okolini rudnika.¹⁹⁵ Čak i robovi koji su radili u tim rudnicima bili su ljudi koji su porobljeni po najbližoj geografskoj odrednici, a kasnije osuđene u sudskim procesima *ad metalla* tj. upućene na rad u rudnicima po sudsko-krivičnoj praksi. Slično je bilo i sa kamenolomima, državnim zanatskim radionicama i na rimskim lađama.

Kakve su prilike vladale kod poljoprivrednih radnika u rimskoj provinciji Dalmaciji, vrlo je teško opisati, iz razloga što za to nemamo gotovo nikakvih pisanih izvora koji bi se odnosili izričito na ovu provinciju.¹⁹⁶ Očuvani natpisi se odnose na posjednike, koji su u većini

¹⁹² *Optime solutis servis cellae meridiem aequinoctialem spectantes fient; vinctis quam saluberrimum subterraneum ergastulum plurimis, sitque id angustis inlustratum fenestris atque a terra sic editis, ne manu contingi possint.* Columella, I, 92.-93.

¹⁹³ Busuladžić, 2015., 128.

¹⁹⁴ Novak, 1948. 129.

¹⁹⁵ Isto, 130.

¹⁹⁶ Isto, 142.

slučajeva bili razni službenici po municipijima i kolonijama („*ordo decurionum*“). Natpisa poljoprivrednih radnika nema, jednostavno zato, što oni nisu imali sredstava da ih postave.¹⁹⁷

Posebnu kategoriju radnog stanovništva činili su bivši robovi – oslobođenici (*libertus*, *libertinus*). Oslobođenici su dobijali taj status zakonskim aktom (*manumissio*), tj. davanjem slobode (*libertas*) od strane dotadašnjeg gospodara. Oslobođenici su dobijali građansko pravo, ali su se u društvenoj praksi ipak razlikovali od slobodnih ljudi po rođenju (*ingenus*). U takvim društvenim okolnostima bilo je teško funkcionisati pa su najčešće oslobođenici ostajali uz svoje nekadašnje gospodare (*patronus*) kao šticićenici koji su obavljali određene, uglavnom ekonomske, poslove za prijašnjeg vlasnika. Obično su oslobođenici bili obavezni da određeni broj dana u godini rade kod patronusa, patronus je mogao kazniti oslobođenika i oslobođenik je dugovao poštovanje patronusu slično onome koje je u rimskom porodičnom pravu sin dugovao ocu.

Epigrafski spomenici koji ukazuju na prisustvo oslobođenika najčešći su u Hercegovini, u okolini Narone, Čapljine, Ljubuškog te na sjeveru do Lisičića (Konjic). Oslobođenici su se, na prostorima Hercegovine u rimsko doba, često bavili privrednim djelatnostima prije svega trgovinom. Budući da je hercegovački kraj bio poznat po proizvodnji vina, maslinova ulja te fundusima na kojima se uzgajalo povrće i žitarice za izvoz, vjerovatno je da su u segmentu trgovačke djelatnosti, bili direktno involvirani u poljoprivredne djelatnost rimske epohe na našem tlu.

Mnogobrojni natpisi, što su ih postavili slobodnjaci ili su postavljeni slobodnjacima, a nađeni su u našim krajevima, ne daju puno informacija, jer ti slobodnjaci (*liberti* i *libertae*) rijetko navode svoj zanat, a kad ga navode onda je to neka visoka čast što su je postigli unutar svoje kolonije, municipija ili čak u državnoj upravi.¹⁹⁸

10.3. Slobodni seljaci

Rimsku poljoprivredu u provinciji Dalmaciji nisu na svojim leđima nosili isključivo robovi. Poznato je da su Rimljani u kolonije dovodili milom ili silom i rimski proleterijat, dodjeljivali mu zemljište i prisiljavali ih na rad. Time se ostvarivala dvojaka korist, Rim se rasterećivao od nezaposlenih proletera a ujedno je učvršćivana rimska vlast u novoosvojenim provincijama.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Isto.

¹⁹⁸ isto

¹⁹⁹ Isto, 143.

Uz doseljene koloniste i robove postojala je i masa domaćeg lokalnog stanovništva koje se bavilo poljoprivredom. Bez osvjetljenosti izvorima ove skupine poljoprivrednih radnika, jako je teško odgovoriti u kojem omjeru je isto sudjelovalo u cjelokupnoj poljoprivrednoj djelatnosti, kakvi su bili njihovi odnosi sa rimskom administracijom tj. u kakvim su odnosima bili sa doseljenim kolonistima ili statusu u odnosu na primjenu robovske radne snage u poljoprivredi.

Može se sa sigurnošću konstatovati da je najveći broj slobodnih seljaka koji su se bavili zemljoradnjom i stočarstvom bili pripadnici ilirskih naroda. U toku rimske vlasti zadržala su se imena ilirskih naroda i plemena, a utjecaji romanizacije na njihovu narodnosna strukturu nisu bili naročito jaki u najvećem dijelu provincije Dalmacije.

Može se pretpostaviti da su ilirski narodi, koji su bez otpora prihvatili rimsku vlast bolje prošli u uspostavi novog sistema, od naroda koji su pružili otpor caru Avgustu, jer je to bila uobičajena vojno-politička praksa rimske ekspanzionističke politike.

Osim Strabonovog dobro poznatog opisa običaja da Dalmati periodično dijele plemensko zemljište svojim članovima, nemamo ni iz rimskog doba više podataka o odnosu stanovništva provincije Dalmacije prema zemlji koju su obrađivali. Ovaj Strabonov podatak ukazuje da nije došlo do društvenog i ekonomskog raslojavanja na zemljoposjednike i obrađivače zemlje kod Dalmata, kakav su sistem poznavali Rimljani. Proces romanizacije u u unutrašnjosti Dalmacije bio je dugotrajan i slab, ali nije poznato da li je taj proces uticao na održavanje jednog ovakvog sistema, o kome informacije daje Strabon, u okviru rimske agrarne politike.

Da su se Rimljani od samog početka uplitali u zemljišnu politiku pokorenih ilirskih naroda, svjedoče i međaši koje su utvrđivali između pojedinih naroda. Tako su nakon sloma Batonova ustanka odredili granice između Onastinaca i Narestinaca, Sapuata i Lamatina, Asserijata i Alverita, Narestinaca i Pituntijaca, Nedita i Korinijaca.²⁰⁰

U pogledu zemljoradnje slobodni seljaci peregrinskih civitates intenzivno su uzgajali kulture poput dvozrne pšenice, ječama, prohe, boba, leće a u segmentu voćarstva jabuke, kruške, drijenjaka, trešnje, maline, lješnjaka te trnjinu i lozu. Budući da je glavno platežno sredstvo predrimskog perioda bilo žito i stoka, evidentna je razvijenost ovih poljoprivrednih garana na prostoru Dalmacije prije dolaska Rimljana, što se svakako intenziviralo rimskim osvajanjem.

²⁰⁰ Novak, 1948., 146-147.

Sačuvani izvori rasvjetljuju određene poljoprivredne politike ali ne i svakodnevnu praksu poljoprivrednog stanovništva. Rimski klasični izvori koji govore više o ovome, poput Katona Starijeg, ne mogu se adekvatno primjeniti na provinciju Dalmaciju jer ona tada nije bila u sastavu Rimske države. Može se konstatovati za Dalmaciju uvođenje uobičajene rimske prakse da svu osvojenu zemlju smatraju državnom svojinom (*ager publicus*). Van Italije ta zemljišta su podvrgnuta porezu, bilo da su ostavljena prijašnjim vlasnicima ili dodjeljena novim.²⁰¹ Politički gledano ta zemljišta bila su vlasništvo senata ili cara, a u praksi su često ostavljani dotadašnjim vlasnicima koji su plaćali poreze. Ne može se zaključiti da li su u ovakvom uređenom sistemu plaćanja poreza starosjedioci mogli, poput pomenutih Dalmata, svakih nekoliko godina da dijele zajedničku zemlju.

Slobodnih seljaka u periodu kasnog Carstva bilo je u Dalmaciji, ali su oni obrađivali mahom male posjede i plaćali poreze. Od IV stoljeća n.e., zajedno sa kolonima, i slobodni seljaci su zakonima vezani za zemlju.

10.4. Veterani, kolonisti i koloni

Drugačija je situacija bila u područjima u koja su dolazili rimski kolonisti. Rimljani su dio zemlje oduzimali dotadašnjim vlasnicima i djelili kolonistima. Budući da su kolonisti bili često isluženi rimski vojnici ili proleterijat nenaviknuti na poljoprivredni rad, oni su većinom koristili najamnički rad ili robove na dodjeljenoj zemlji. Najamnici bi obično bili lokalni stanovnici.²⁰²

U kasnijem periodu Rim uvodi politiku osnivanja municipija uz pomoć veterana porijeklom iz Ilirika i domaćih aristokratskih porodica, koje su služile kao oslonac rimskoj vlasti. Municipiji sa ograničenim rimskim građanskim pravom je svojim stanovnicima obezbjeđivao zemljište, koje se oduzimalo starosjediocima u svojstvu državnog zemljišta (*ager publicus*). Seljaci koji su živjeli na području tih municipija bili su *incolae* sa statusom *peregrina*. Vremenom je njima oduzimano sve više zemlje za potrebe novih municipija te su isti bili prisiljeni, da bi mogli prehraniti svoje porodice, da postanu najamni radnici na zemlji koju su nekoć obrađivali.²⁰³

Ova politika naročito se intenzivirala od perioda vladavine Vespazijana a klasičan primjer jednog takvog municipalnog naselja bio je Delminium. Tada počinju da se formiraju i prvi

²⁰¹ Isto, 147.

²⁰² Isto, 148.

²⁰³ Isto, 150 - 151

veleposjedi bogatijih građana na kojima su radili robovi i *incolae*. Krajem republikanskog perioda i početkom carske epohe bila je sve raširenija pojava da se zemljište, koje je bilo udaljenije ili slabijeg boniteta, ne obrađuje robovima jer to nije bilo rentabilno. Ta zemljišta su se obično davala u najam slobodnim ljudima na osnovu ugovora. Ti slobodnjaci pod ugovorom bili su *coloni*.²⁰⁴ Ova pojava je dobila na mahu jer su robovi bili buntovni a, sa opadanjem broja robova, i sve skuplji. Po kolonatskom sistemu posjednik zemlje je mogao rentabilno da iskoristi sva svoja zemljišta tako što je kolonima davao samo alatke i stan bez obaveze plaćanja radne snage.

Proces kolonizacije i porijeklo kolonista na našim područjima u periodu rimske uprave djelomično nam otkrivaju isključivo epigrafski spomenici, sa obzirom da literarna građa ne govori o ovom procesu. Postoji pet osnovnih grupa svrstavanja epigrafskih spomenika:

- a) Zakoni, ugovori, i ostali javni dokumenti koji su najčešće objavljivani na bronzanim pločama
- b) Natpisi na zgradama – tekst posvećen graditelju neke građevine, te javni natpisi
- c) Počasni natpisi u čast određene osobe, često postavljen ispred osnove spomenika
- d) Oltari i posvetni spomenici (votivni)
- e) Nadgrobni spomenici (stele, Cippusi, epigrafske urne, sarkofazi)²⁰⁵

Upitno je koliko je proces kolonizacije unutrašnjih dijelova Ilirika uopće bio intenzivan. Sudeći po imenima na epigrafskim spomenicima, izgleda da je u unutrašnjosti provincije Dalmacije kolonizacija iz Italije bila neznatna.²⁰⁶ Neposredno po osvajanju naših krajeva vojni garnizoni su zauzeli pogodna strateška uporišta i komunikacijske linije radi obezbjeđenja mira i stabilizacije rimske vlasti. Prema arheološkim nalazima vojni logori stacionirani su na području Ljubuškog, u bihaćkom kraju, Velikoj Kladaši, Usori, Skelanima i području Goražda.

Prednost kolonata u odnosu na robovlasnički rad bio je u tome što su koloni bili slobodni ljudi pod ugovorom, ali je vremenom došlo do devijacija i u ovom sistemu. Koloni su zbog povremeno slabih prihoda sa zemlje bili prisiljeni da posuđuju od zakupnika (*conductor*) i vremenom su, zbog prezaduženosti, postali vezani za zemlju. Od IV stoljeća n.e. država sve više kolone vezuje za zemlju a zemlja se od tada prodavala zajedno sa kolonima koji nisu smjeli da istu napuste.

²⁰⁴ Isto, 151 - 152

²⁰⁵ Šaćić, 2011., 36.

²⁰⁶ Pašalić, 1960., 85.

Za razliku od Grge Novaka, Esad Pašalić minimizira prisustvo kolona u privredi Bosne i Hercegovine u rimsko doba. Što se tiče zemljoradnika-kolonista, izgleda da ih u dubljjoj unutrašnjosti provincije Dalmacije nije bilo ili su bili malobrojni. O njima nemamo vijesti i podataka, a ni privredna struktura najvećeg dijela Bosne i Hercegovine nije odgovarala naseljavanju takvih kolonista.²⁰⁷ Sa jedne strane nedostatak izvora potvrđuje tezu Pašalića, dok sa druge strane, logika kojom se rukovodi Novak da su udaljeni krajevi sa zemljištem slabijeg boniteta bili najidealniji za kolonatski sistem, upravo predstavlja poljoprivredni opis naših krajeva. Pašalić priznaje da epigrafski spomenici u unutrašnjosti ukazuju na prisustvo naseljenika-veterana, pogotovo u važnijim rudarskim područjima ili na saobraćajnim čvorovima, što ukazuje na to da je ipak došlo do ograničenog prodora rimskog agrarnog utjecaja i u unutrašnjost zemlje, iako su plemenske opštine ostale preovladavajući oblik privredno-agrarnog uređenja.²⁰⁸

U unutrašnjosti, u periodu I-III vijeka n.e., nije bilo klasičnih veteranskih kolonija poput onih koje su Rimljani osnovali na obalama Jadranskog mora ili u blizini (poput Ekvuma, Salone i Jadera).²⁰⁹ Može se pretpostaviti da pomenuti epigrafski spomenici veterana u unutrašnjosti pretpostavljaju dedukciju veterana bez osnivanja kolonija.

Najviše takvih epigrafskih natpisa pronađeno je u okolini Ljubuškog, što je relativno blizu obale mora. Naronitanska općina koja je dodjeljivala zemlju (*missio agraria*) islužnim veteranima (*honestia missio*) je iste naseljavala u cijeloj Hercegovini sa desne obale Neretve. Veterani su najčešće dobijali zemlju u blizini logora u kome su služili, u ovom slučaju bilo je riječ o logoru na Humcu kod Ljubuškog²¹⁰. Ovi veterani su se intenzivno bavili vinogradarstvom i maslinarstvom. U Mogorjelu kod Čapljine se do 400. godine n.e. proizvodilo godišnje do 4000 litara maslinovog ulja. Epigrafski spomenici sa područja oko Ljubuškog i Čapljine otkrivaju da je riječ o veteranima VII Klaudijeve legije²¹¹ i XV legije Apollinaris²¹². Na području Duvna, u Stipaniću, pronađeni su tragovi dvojice veterana te još dvojice, beneficijarnih konzula, u Hlapiću kod Glamoča.

²⁰⁷ Isto

²⁰⁸ Isto, 86.

²⁰⁹ Ferjančić, 2002., 56-69

²¹⁰ Škegro, 1991, 115.

²¹¹ Legio VII Claudia Pia Fidelis formirana je od strane Gaja Julija Cezara polovinom I st. p.n.e. i jedna je od najstarijih legija rimske carske vojske. Sudjelovala je u bitkama za Galiju i protiv Vercinogetoriksa, u bitci za Farsalu te u ekspediciji na Britaniju. Do IV stoljeća n.e. VII legija je branila srednji tok Dunava na rimskom limesu, a sjedište legije bila ju u Viminaciumu (Kostolac, Srbija). Car Vespazijan je VII legiji premjenio ime u Gemina. Preuzeto sa <http://www.davros.org/romans/legions.html>

²¹² Legija XV Apollinaris osnovana je od strane Oktavijana pri osvajanju Sicilije od Pompeja. Nakon Sicilijanske kampanje XV legija je poslana u Ilirik. Iz Ilirika je sudjelovala u borbama protiv Marcomanna a zatim i u gušenju

Na području Sarajevskog polja su zabilježeni tragovi kolonizacije ali iz kasnijeg perioda, od polovine II stoljeća do početka III stoljeća n.e.. Otprilike nakon 163. godine n.e. u Švrakinom Selu posjedovao je imanje isluženi veteran T. Aurelije Maksim. On je posvetio jednu stelu Jupiteru Tronitatoru. U Gradcu kod Hadžića nalazimo na tragove drugog veterana A. Supera. Oba veterana su bili najvjerojatnije iz VIII legije²¹³, koja je krajem II ili početkom III stoljeća n.e. naseljena na području Sarajevskog polja.

U sjevernoj Bosni tragove veterana nalazimo u okolici Doboja u III i IV stoljeću n.e. Ovdje je nekolicina poljoprivrednih imanja s vilama sačinjavala jedan cijeli *vicus*. Neke od vila bile su jako luksuzne. Epigrafski spomenici ukazuju na prisustvo veterana I Belgijske kohorte.

U pravilu kolonisti koji su u vidu isluženih veterana naseljavani na prostore Bosne i Hercegovine u rimsko doba nisu bili porijeklom iz Ilirika. Iliri, koji su željeli da napreduju u društvu kroz sistem služenja rimske vojske, obično su bili stacionirani u drugim krajevima Carstva i vjerovatno su tamo i naseljavani nakon služenja vojnog roka.²¹⁴

Na području Bihaća i Pounja epigrafski spomenici otkrivaju da je najviše veterana bilo iz XI legije Claudije²¹⁵.

Na tlu istočne Hercegovine epigrafski spomenici veterana dosta su rijetki. Pronađen je jedan u Dubravama kod Stoca. Arheološki nalazi upućuju na intenzivnu poljoprivredu u istočnoj Hercegovini. Jedno veliko imanje (*fundus*) iz doline Trebišnjice radilo je za potrebe epidauritanske kolonije. Ovo imanje, sa Panika kod Bileće, naslanjalo se na rimsku

ustanka u Panoniji. XV legija je poslana u Armeniju od strane cara Nerona, borila se protiv Parta i jevrejskih ustanaka u Palestini. U tim borbama zarobili su jevrejskog generala, kasnije poznatog historičara Flavija. U to vrijeme XV je zapovijedao Tit, koji je kasnije postao car. Legija je sudjelovala u osvajanju Dacije a zbog čestih ratova sa Patima sjedište joj je postala Satala u sjeveroistočnoj Kapadokiji. U pobuni generala Avidiusa Cassiusa protiv cara Marka Aurelija 175. N.e. XV je ostala lojalna caru i stekla dodatnu titulu Pia Fidelis. Preuzeto sa <http://www.davros.org/romans/legions.html>

²¹³ Legija VIII Augusta osnovana je od strane Pompeja u I st. P.n.e. Borila se sa Cezarom u Galiji i prešla Rubikon kada je počeo građanski rat, istaknutu ulogu je imala u bitci kod Farsale a pratila je Cezara i u Egiptu. U periodu carstva VIII je sudjelovala u invaziji na Britaniju a u II stoljeću se istakla u borbi protiv Parta. U kasnom carstvu je stacionirana na Rajni da brani limes a 371. godine n.e. sjedište legije je u Argentoratumu (Strazbur). Posljednje vijesti u VIII legiji odnose se na prebacivanje u Italiju u V stoljeću da brani poluostrvo od invazije Vizigota. Preuzeto sa <http://www.davros.org/romans/legions.html>

²¹⁴ Kohorte sastavljene od ilirskog etnosa poput Breucorum (Breuci), Athoitorum (Autarijati) ili Delmatorum (Dalmati) bile su stacionirane u Britaniji, Germania Inferior, Germania Superior, Moesia Inferior, Raetia, Noricum pa čak i u dalekoj Numidiji, Mauritaniji ili Africa Proconsularis. Preuzeto sa https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Roman_auxiliary_regiments

²¹⁵ Legija XI Claudia uspostavljena je od strane Gaja Julija Cezara 58. p.n.e. Borila se u Galiji i kod Farsala a Oktavijan joj je dao ime Claudia Pia Fidelis. Sudjelovala je u bici kod Filipa. Nakon pobjede Oktavijana nad Markom Antonijem XI je stacionirana u Iliriku u toku jednog i po stoljeća. Zajedno sa VII legijom je zaslužna za izgradnju cestovnog sistema u Iliriku. U periodu razvijenog i kasnog carstva birli su se u Germaniji, Panniniji, Judeji, Bizantijumu, Egiptu i Mauretaniji. Posljednja vijest o XI legiji je iz V stoljeća n.e. i to da je stacionirana u donjem Dunavu kod Durostoruma (Silistra, Bugarska). Preuzeto sa <http://www.davros.org/romans/legions.html>

komunikaciju Narona-Scodra u unutrašnjosti. Upravnik provincije obnovio je most preko rijeke Trebišnjice 80. ili 83. godine n.e i utvrdio granice ove velike latifundije.²¹⁶ Natpis o razgraničenju uklesan je u stijenu nad Trebišnjicom u Kosijerjevu, a riječ je o razgraničenju državnog (kolonijalnog) od peregrinskog zemljišta. Amfore i staklene čaše pronađene na ovom imanju svjedoče o intenzivnoj proizvodnji vina. Doseljeni kolonisti u Paniku bili su porijeklom Italici.

Drugi epigrafski natpisi i natpisi razgraničenja također rasvjetljaju zanimanje kojim se okolno stanovništvo bavilo. U Gatačkom polju, natpis uklesan na Sarića Gradama (Zmajevac) na prelazu iz Gatačkog polja u Cernicu, služio je kao graničnik za ispašu (*silvae et copascua*), što ukazuje da je ovaj kraj bio stočarski. Slično je i sa natpisom u Vaganju kod Jajca iz 40. - 42. godine n.e., koji razgraničava delmatsko (*Sapuates*) i dezidijatsko (*Lamatines*) zemljište za ispašu.²¹⁷

Suprotno prilikama koje su vladale u ostatku Carstva u III-IV stoljeću n.e., prostori naše zemlje u periodu kasne antike nisu bili izloženi izražajnoj političkoj nesigurnosti i provalama barbara, tako da je ovaj period označio svojevrsan privredni procvat²¹⁸. Potvrdu ove tvrdnje daju nam brojni arheološki nalazi oruđa, alatki, natpisa, novca, kulturnih i votivnih spomenika, ostaci sjemenja i plodova. U ovom periodu jasno se razlikuju dva pristupa zemljoradnji – starosjedilački (ilirski) i doseljenički (rimski). Starosjedilački način obrade zemlje nije se puno razlikovao od onog iz predrimskog perioda. Osnovne karakteristike zemljoradnje ovog perioda bile su visinska pozicija zemljišta i slaba plodnost. Zemljoradnici su obrađivali zemlju alatima – metalni plug, motika, ašov, grablje, lopate, srp, kose i kosijer. Sijali su žitarice (pšenica, zob, proso), povrće (grah, grašak, leća), vinovu lozu, masline i neke vrste ljekovitog bilja (perunika, žuta gorčica). Prinosi sa zemlje bili su skromni, često nedovoljni da podmiru osnovne potrebe domaćih zemljoradnika. Zato je za mnoge starosjedioce zemljoradnja u tom periodu bila manje važno zanimanje u odnosu na stočarstvo.²¹⁹

Za razliku od starosjedioca, doseljeni Rimljani su se koristili naprednijim agrotehničkim sistemom zemljoradnje koji je podrazumijevao dvopoljni sistem obrade zemljišta, krčenje šuma radi proširenja obradivog zemljišta, melioraciju zemljišta i upotrebu metalnih oruđa. Zemljišni posjedi Rimljana bili su u pravilu veći a intenzivno su razvili i voćarstvo u Iliriku. Na velikim zemljišnim kompleksima koje su Rimljani osnivali u početku su radili robovi a

²¹⁶ Škegro, 1991., 118.

²¹⁷ Isto, 119.

²¹⁸ Omerčević, 2010., 128.

²¹⁹ Isto, 130.

kasnije koloni. U Posavini je zemljoradnja imala privredni primat zbog boniteta zemljišta, u drugim krajevima Bosne i Hercegovine nedostatak boniteta zemljišta je kompenziralo stočarstvo, lov i ribolov.

Krajem II i početkom III stoljeća n.e. došlo je do intenziviranja kolonizacije na bosanskohercegovačkim prostorima. Koloniziranje ovog prostora imalo je uz ekonomski i politički značaj. Ekonomski je diktirao uvjete sve većih potreba za poljoprivrednim proizvodima u gradovima i od strane vojske, a politički je zahtijevao stabilizaciju ovih područja i potpunu odanost Rimskoj državi.

10.5. Udio poljoprivrednih viškova u trgovini

Izvori i literatura ne daju pojedinosti o trgovinom viškovima poljoprivrednih dobara kojima je raspolagalo lokalno stanovništvo ili veleposjedi.²²⁰ Po logici rimske ekonomije može se zaključiti da su veleposjedi bili stacionirani u blizini važnijih prometnica. Nema izvora na koji način je trgovina poljoprivrednim dobrima tekla u unutrašnjosti, koja je imala slabije razvijenu cestovnu mrežu, bila udaljenija od obale i općenito da li je takva trgovina uopšte imala regionalni karakter ili samo lokalni, sa obzirom na cijenu transporta na teškom terenu u unutrašnjosti *Dalantiae*.²²¹ Dok je uvoz arheološki lakše pratiti, poput nalaza amfora i drugih artikala, izvoz iz Dalmacije je „nevidljiviji“. Poljoprivredne eksporte činili su razni sirevi i *muria* (ulje nastalo usoljavanjem ribe), kako navode izvori poput Plinija Starijeg. Arheologija ne može da potvrdi proizvodnju velikih količina maslinovog ulja, osim za lokalne potrebe, jer nije pronađeno više od dva torkulara po pojedinačnim nalazima.²²² Dakle, trgovina je u najvećem dijelu provincije Dalmacije, bar u domeni poljoprivrednih proizvoda, imala lokalni karakter i služila je zadovoljenju potreba lokalnog stanovništva, okolnim gradskim naseljima i potrebama vojnih jedinica stacioniranih u regiji.

²²⁰ Glicksmann, 2005, 190.

²²¹ Isto

²²² Isto, 210.

11. Zaključak

Dolaskom rimske vlasti na prostore Bosne i Hercegovine krajem I stoljeća p.n.e. i početkom I stoljeća n.e. došlo je do značajnih promjena u političkom, društvenom i privrednom životu starosjedilačkog stanovništva. Rimljani su znatno doprinjeli privrednom razvoju ilirskih zemalja u toku polumilenijske vladavine. Napredniji oblici zemljoradnje i savršeniji alati za obradu zemlje omogućili su veću poljoprivrednu aktivnost nego u periodu ilirske samostalnosti. Naročiti razvoj je dostiglo povrtlarstvo, maslinarstvo i vinogradarstvo. Posebno je značajan organizacioni okvir kojeg su poljoprivredi i stočarstvu dale ville rustice, te uvezivanje ovih grana privrede sa tržišnom ekonomijom urbanih jezgri.

Rimski klasici o poljoprivredi daju niz podataka o principima kojima su se rukovodili Rimljani kada su u pitanju poljoprivreda i stočarstvo u klasičnoj epohi. U pogledu izučavanja poljoprivrednih prilika na prostorima Bosne i Hercegovine u rimsko doba, podaci iz rimskih klasika svakako doprinose boljem razumijevanju poljoprivredne ekonomije usljed nedostatka pisanih i materijalnih dokaza, koji bi upotpunili sliku poljoprivredne djelatnosti na našim prostorima u doba Rimske države.

Najveći dio navoda iz rimskih klasika – Katona, Varona i Kolmumele ne možemo u potpunosti koristiti jer se odnose na druge dijelove Rimske države, ali pravila i metodologija kojima su se rukovodili rimski poljoprivrednici u pogledu zemljoradnje, stočarstva, maslinarstva i vinogradarstva sigurno su bili identični ili slični, kao na prostorima Bosne i Hercegovine u rimsko doba.

Iliri su imali bogatije tradicije stočarstva, što se nastavilo razvijati i u rimsko doba. Stočarstvo na prostorima Bosne i Hercegovine u periodu rimske vlasti možemo da pratimo tek kroz fragmentalne arheološke nalaze, rijetke epitafske natpise i spomenike votivne kulture, koji su preživjeli burna razdoblja historije jugoistočne Evrope.

Nedostatak pisane građe i činjenica da su se antički izvori više bazirali na političke i vojne teme, pri fokusu na provincije Dalmacije i Panonije, doveli su tematiku stočarstva u drugi plan. Na osnovu fragmentalnih izvora informacija možemo da rekonstruišemo tek površnu sliku o razvoju stočarstva u predrimskom i rimskom periodu na našim prostorima.

Može se zaključiti da je kroz cijeli antički period stočarstvo imalo prvoklasnu ulogu u cjelokupnoj privredi područja koja su nastanjivali ilirski narodi. Stočarstvo se involviralo u ilirsku civilizaciju kroz privredu, kulturu, religiju i svakodnevni život. Sličan status zadržalo

je stočarstvo i dolaskom rimske vlasti, ne samo zbog jakih predrimskih tradicija, nego i konfiguracije i prirodnih osobina terena u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije.

Unatoč činjenici da su Rimljani nastojali da razviju intenzivnu zemljoradnju na području Ilirika, Iliri su zadržali prvenstveno stočarski karakter svojih privrednih zajednica. Stoka je bila platežno sredstvo, mjerilo bogastva, oruđe za rad, religijski motiv, povod za granične sukobe i rimske intervencije.

Autori koji su pisali o stočarstvu na prostorima Bosne i Hercegovine u rimsko doba uspjeli su, na osnovu pristupačnih historijskih materijalnih i pisanih izvora da rekonstruišu tek glavne smjernice razvoja ove privredne grane koja je igrala veliku ulogu u životu antičkih stanovnika naše zemlje.

Potrebno je uložiti daleko više istraživačkog rada na obradi neistraženih arheoloških lokaliteta i analizi epitafskih i votivnih spomenika da bi se dobila bliža slika o grani privrede koja je od najstarijih vremena, neolita, pa sve do modernog doba bila izuzetno važan faktor u životu stanovnika naših prostora kroz sve historijske epohe.

Vile rustike predstavljaju veoma interesantan izvor za izučavanje poljoprivrede rimske epohe na prostorima Bosne i Hercegovine. Arheološka iskopavanja desetaka vila su omogućila sveobuhvatnu rekonstrukciju osnova privrednog, ekonomskog i društvenog razvoja naših prostora u periodu rimske vladavine.

Na taj način vile rustike predstavljaju neprocijenjivi historijski izvor za proučavanje rimskog privrednog i društvenog razvoja na ovim prostorima.

Na osnovu istraženih lokaliteta vila rustika možemo rekonstruisati razvoj poljoprivrede, zanatstva i stočarstva na našim prostorima u to vrijeme. Istraživanjem unutrašnjosti vila može se utvrditi arhitektura, stilovi gradnje, materijali koji su se koristili i ukrasi unutrašnjeg dekora. Epitafski nalazi mogu da daju informacije o demografskom porijeklu vlasnika vila.

Rimske vile su istraživane u velikoj mjeri, ali i dalje postoji niz lokaliteta koji nisu istraženi i koji bi, zasigurno, mogli baciti novo svjetlo na pojedine segmente ekonomskog i društvenog razvoja prostora Bosne i Hercegovine u periodu I – V stoljeća nove ere.

Detaljnim istraživanjima neistraženih vila rustika, na utvrđenih preko stotinu lokaliteta u Bosni i Hercegovini, dodatno bi se obogatilo naše poznavanje prilika svakodnevnog života stanovništva rimske epohe na ovim prostorima.

Istraživanja na tematiku prilika radnog stanovništva rimske provincije Dalmacije, unatoč poteškoćama sa dostupnim izvorima i fragmentalnom slikom koju možemo rekonstruisati, predstavlja izuzetno značajan doprinos općem poznavanju prilika u rimskoj provinciji Dalmaciji gdje se preko 90% stanovništva bavilo poljoprivredom.

Osnovicu poljoprivrede po rimskom modelu činili su robovi koji su radili na fundusima, međutim još veći značaj pogotovu u slabo romaniziranoj unutrašnjosti rimske Dalmacije, imaju i slobodni seljaci – pripadnici ilirskih naroda, koji su se bavili poljoprivredom po dekurijama peregrinskih civitates i koji su plaćali poreze rimskim vlastodržcima.

Epigrafski spomenici čine rijetke literarne izvore koji nam omogućuju da djelomično dođemo u dodir sa stanovnicima rimske Dalmacije. Ti spomenici ne otkrivaju mnogo podataka, često samo ime, porijeklo, djelo koje su ostavili iza sebe, ponekad i zanimanje osobe koja ju podigla spomenik. Njihova veza sa arheološkim nalazištima vila rustika i ostatcima rimskih veleposjeda nam omogućuju da djelomično rekonstruišemo i profil radne snage koja je opsluživala vile i funduse.

U konačnici, zahvaljujući raspoloživim izvorima i materijalnim dokazima možemo izvršiti djelomičnu rekonstrukciju fragmentalne slike o profilima radnih slojeva stanovništva rimske provincije Dalmacije, a u općehistorijskom kontekstu promatranja ovog perioda historije gdje dominiraju vojno-politički izvori, ova saznanja predstavljaju važan doprinos historiji ekonomije i društva rimskog perioda na prostorima Bosne i Hercegovine.

12. Prilozi

Slika 1: Rekonstrukcija klasičnog rimskog poljoprivrednog imanja

Preuzeto sa: http://www.davidwatt-archaeo-dwg.co.uk/Wrawby-farm-complex_Colour.jpg 9.

XII 2014., 18:48h)

Slika 2: Rimske poljoprivredne alatke klasične epohe pronađene u Francuskoj

Preuzeto

sa: http://www.villa.culture.fr/flash#/fr/uc/01_01_05/t=Les%20syst%C3%A8mes%20agraires%20de%20l'Antiquit%C3%A9 , 13. I 2015., 20:31h

Slika 3: Rimski reljef sa prikazom žetve

Preuzeto sa: <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/97/Harvester.jpg> 7. I 2015., 19:49h)

Slika 4: Rekonstrukcija rimskog klasičnog pluga

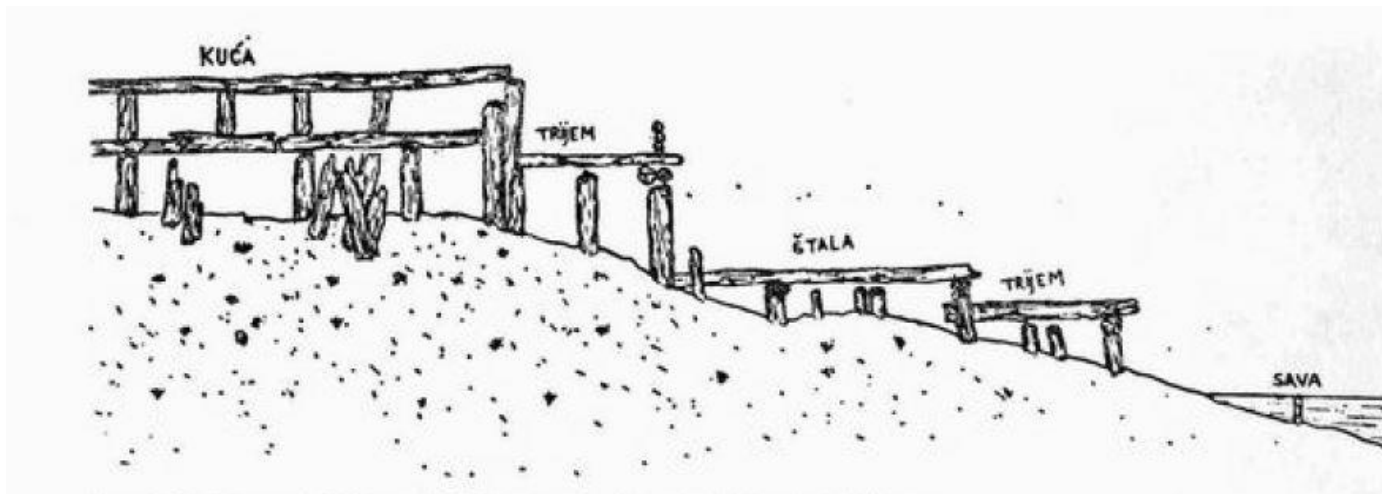
Preuzeto sa:

http://www.eriding.net/media/photos/history/romans/artefacts/051221_pelliott_mp_his_ww2_052.jpg, 13. I 2015., 20:35h

Slika 5: Rimaska freska sa motivom pastira i stoke

Preuzeto sa: <http://www.ancient.eu/uploads/images/516.jpg>, 8. I 2015., 21:36h

Slika 6: Presjek jednog dijela sojeničkog naselja u Donjoj Dolini gdje se jasno vidi da je stoka boravila u blizini ljudi, karakteristika prisutna u stočarskim tradicijama prostora Bosne i Hercegovine sve do savremenoga doba (Preuzeto iz: Stipčević, 1989., str. 81.)

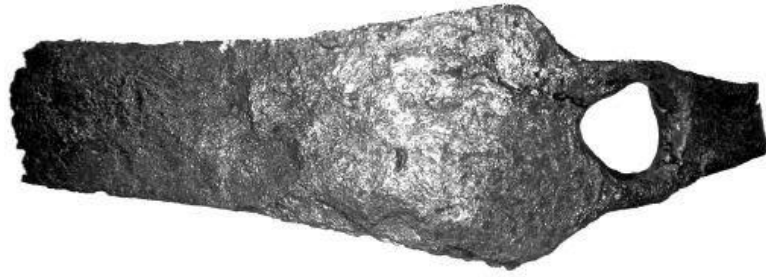

Slika 7: Ašov (Preuzeto iz: Busuladžić, 2011, str. 279.)

Slika 8: Rimske željezne lopate pronađene u Njemačkoj (I-III st. n.e.)

Preuzeto sa: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/13/Roman_Shovels.jpg , 26. VII 2018. u 13:35h)

Slika 9: Budak (Preuzeto iz: Busuladžić, 2011, str. 290.)

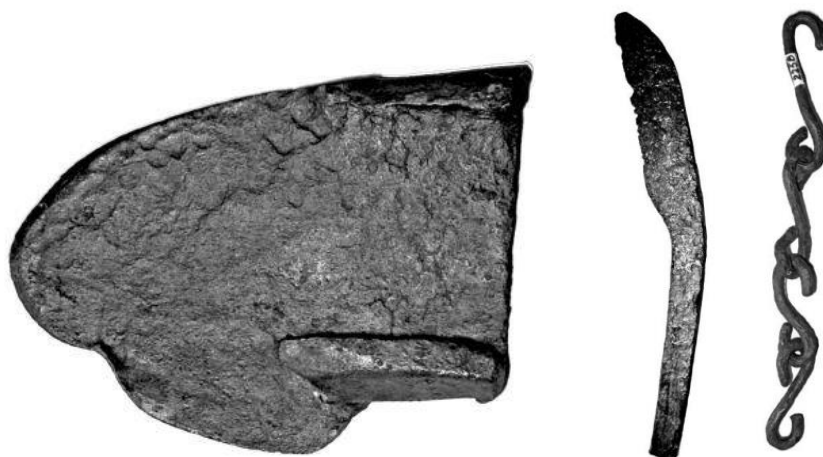
Slika 10: Motika (Preuzeto iz: Busuladžić, 2011, str. 286.)

Slika 11: Krampa (Preuzeto iz: Busuladžić, 2011, str. 290.)

Slika 12: Sjekira-kramp (Preuzeto iz: Busuladžić, 2011, str. 285.)

Slika 13: Dijelovi pluga - raonik, crtalo i gredelnica (Preuzeto iz: Busuladžić, 2011, str. 286.-287.)

Slika 14: Srp (Preuzeto iz: Busuladžić, 2011, str. 284.)

Slika 15: Kosa (Preuzeto iz: Busuladžić, 2011, str. 283.)

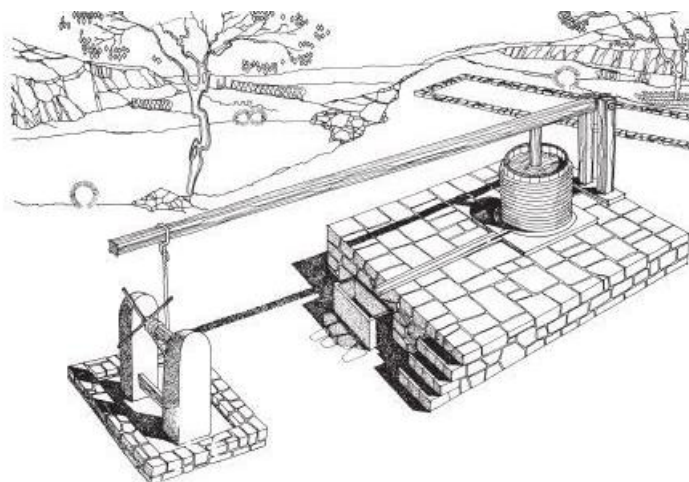
Slika 16: Kosijer (Preuzeto iz: Busuladžić, 2011, str. 284.)

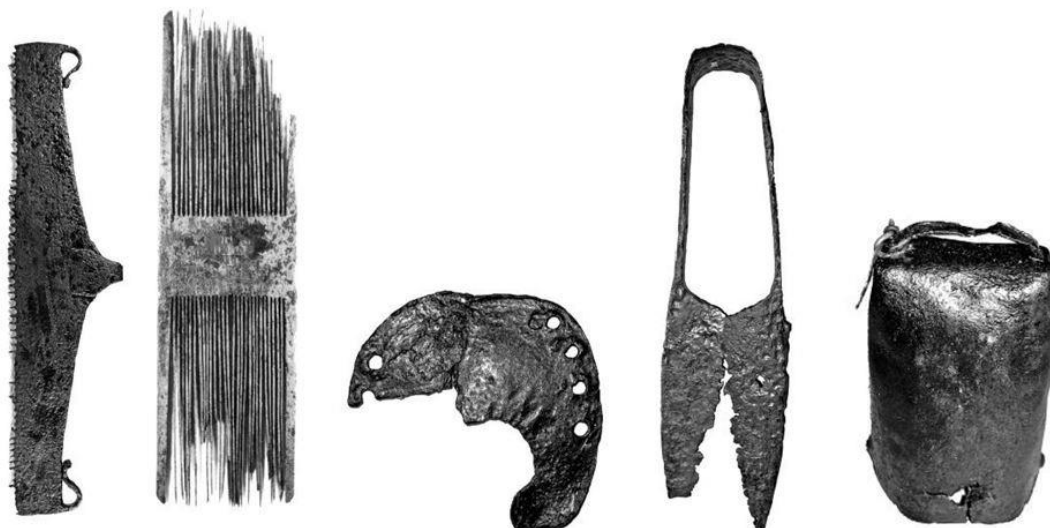
Slika 17: Otikač (Preuzeto iz: Busuladžić, 2011, str. 284.)

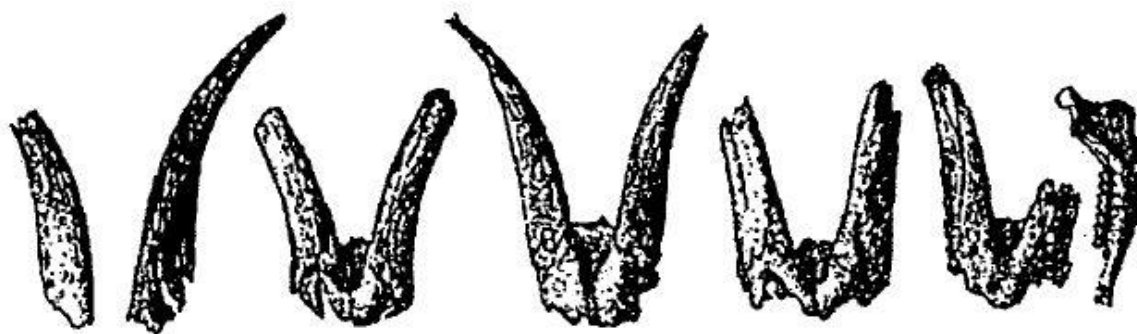
Slika 18: Sjekira (Preuzeto iz: Busuladžić, 2011, str. 282.)

Slika 19: Rekonstrukcija prese za cijedenje – torkular (Preuzeto iz Busuladžić, 2011, str. 86.)

Slika 20: Arheološki nalazi vezani za stočarstvo pronađeni u vilama rusticama - češagije, češalj, potkova, škare i zvono (Preuzeto iz Busuladžić, 2011, str. 288.-289.)

Slika 21: Rogovi i kosti žrtvovanih jaraca iz svetišta Bidna-Neptuna sa izvora Plitvice kod Bihaća (Preuzeto iz: Škegro, 1991., str. 204.)

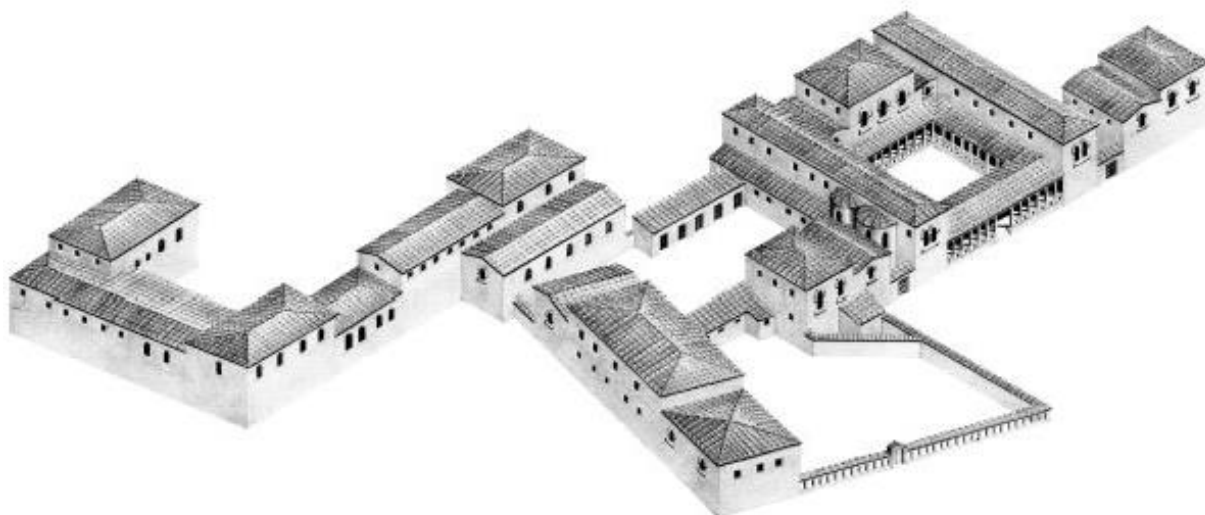
Slika 22: Žrtvenik Tita Loancija Rufa iz Bihaća (Preuzeto iz: Škegro, 1991., str. 203.)

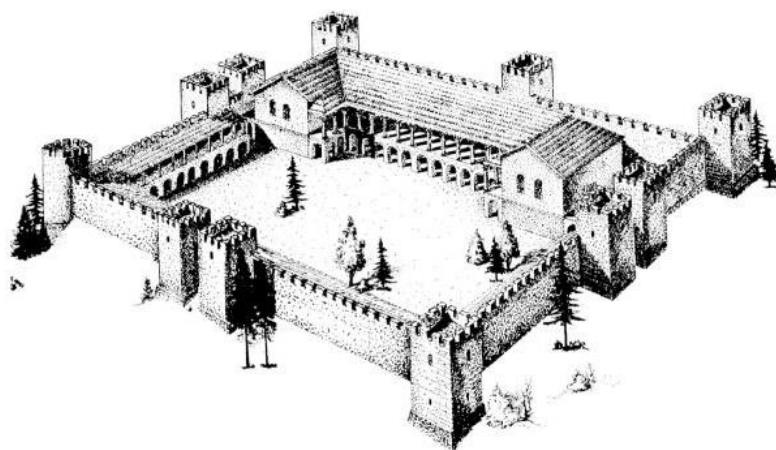
Slika 23: Reljef iz Priluke kod Livna sa prikazom predilje vune (Preuzeto iz: Škegro, 1991., str. 203.)

Slika 24: Reljef Silvana sa kozom iz Tomislavgrada (Preuzeto iz: Škegro, 1991., str. 202.)

Slika 25: Moguća rekonstrukcija klasične vile rustice u Višićima kod Čapljine (Preuzeto iz Busuladžić, 2011, str. 206.)

Slika 26: Rekonstrukcija tipa utvrđene vile u Mogorjelu iz period kasnog Carstva
(Preuzeto iz Busuladžić, 2011, str. 204.)

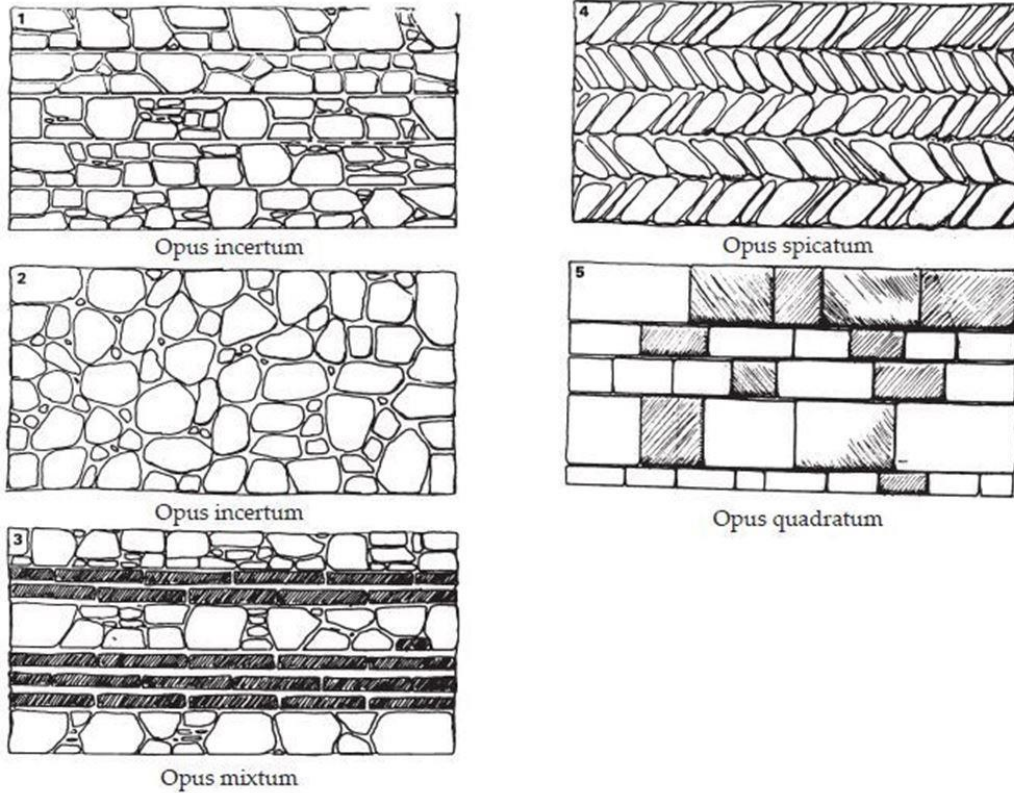
Slika 27: Motiv reljefa sa vinovom lozom u Mogorjelu (Slika autora, 8. VIII 2014., 13:23h)

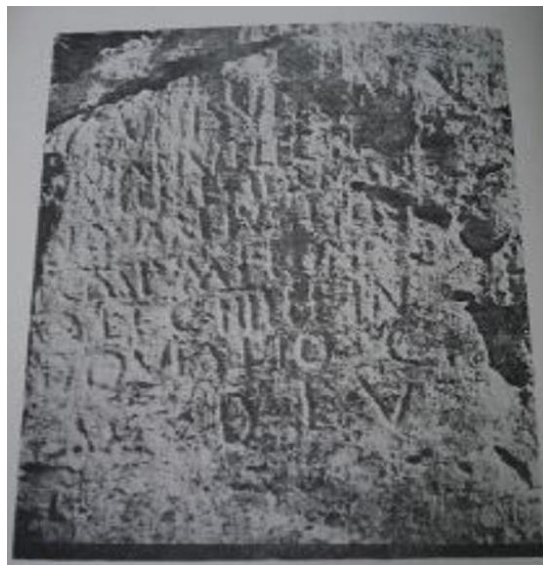
Slika 28: Ostatci interijera i poljoprivredne infrastrukture vile u Mogorjelu (Slika autora 8. VIII 2014., 13:24h)

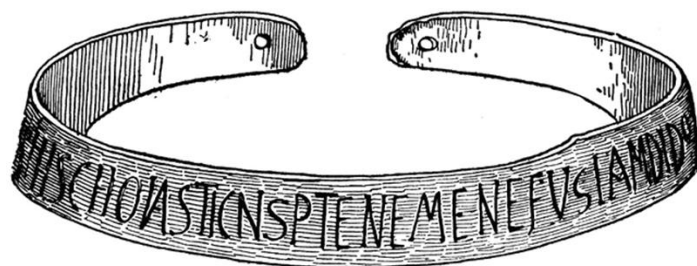
Slike 29: Pečati proizvođača opeke pronađeni na lokalitetima vila u Bosni i Hercegovini
(Preuzeto iz Busuladžić, 2011, str. 40.)

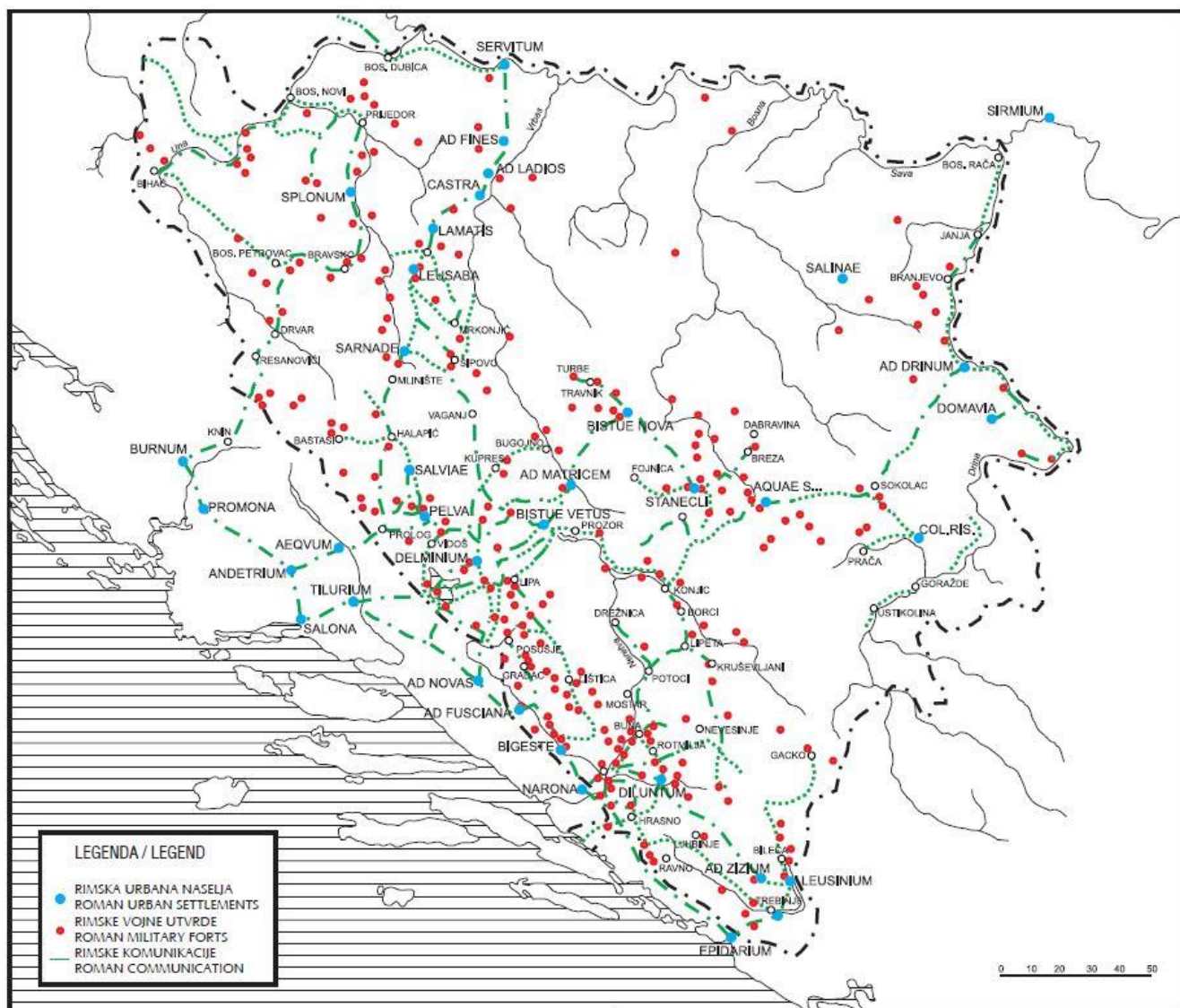
Slike 30: Građevinske tehnike korištene u izgradnji vila u Bosni i Hercegovini (Preuzeto iz Busuladžić, 2011, str. 43.)

Slika 31: Natpis Casia iz Crkvina (Preuzeto iz: Bojanovski, 1977., str. 92.)

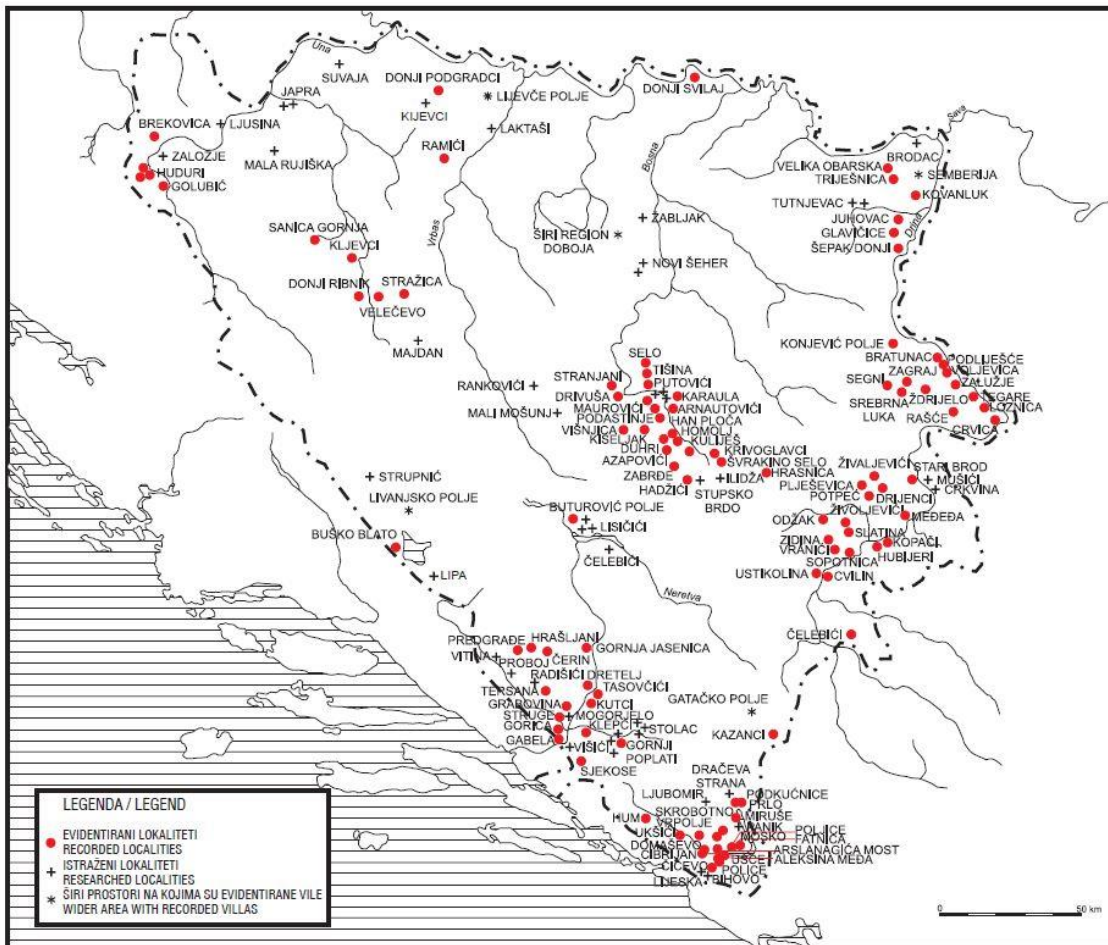
Slika 32: Tipični polukružni rimski okov za robove - ferramentum (Preuzeto sa: http://etc.usf.edu/clipart/80200/80292/80292_collar_md.gif, 14. VII 2016., 18:37h)

Karta 1: Rimska naselja u odnosu na ceste i komunikacije u rimsko doba na prostorima Bosne i Hercegovine (Preuzeto iz Busuladžić, 2011, str. 292.)

Karta 2: Područje zahvaćeno Batonovim ustankom 8. god. n.e. (Preuzeto sa: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/16/Rivolta_pannonica_8.jpg.jpg, 4. maj 2014., 12:49h)

Karta 3: Nalazišta vila rustika na prostorima Bosne i Hercegovine (Preuzeto iz Busuladžić, 2011, str. 293.)

13. Summary

With the arrival of the Roman rule on the territory of Bosnia and Herzegovina at the end of the First century BC and at the beginning of the First century AD, there have been significant changes in the political, social and economic life of the indigenous population. The Romans contributed significantly to the economic development of the Illyrian nations during their half millennia rule. Advanced farming patterns and more advanced soil cultivation tools have allowed greater agricultural activity, than in the period of Illyrian independence. Agricultural development has been achieved by advanced forms of vegetable growing, olive growing and viticulture. A particularly important organizational framework was given to farmers and livestock breeding villas and linking these branches of the economy with the market economy of nearby Roman cities.

The Roman Classics of Agriculture written by Cato, Columella and Varro provide an important data on the principles governed by the Romans when it comes to agriculture and cattle breeding in the classical epoch. The data from Roman classics certainly contribute to a better understanding of the agricultural economy, due to the lack of written and material sources, and help complete the picture of agricultural activity on the territory of Bosnia and Herzegovina in the period of Roman rule.

It is concluded that during the entire antique period livestock farming had a first-class role in the entire economy of the areas inhabited by the Illyrian nations. Livestock farming was involved in Illyrian civilization through economy, culture, religion and everyday life. Similar status was maintained after the arrival of the Roman rule, not only because of strong pre-Roman traditions but also because of the terrain configuration and natural features of the terrain in the interior of the Roman province of Dalmatia.

Rustic villas are a very important source for studying agriculture of the Roman epoch on the territory of Bosnia and Herzegovina in Roman times. Archaeological excavations of dozens of villas have enabled a comprehensive reconstruction of the basis for the economic and social development of our territories in the period of Roman rule.

Based on the explored sites of rustic villas we can reconstruct the economic development of agriculture and livestock breeding. By exploring the interior of rustic villas we can reconstruct and identify the architecture, building styles, materials and decorations used in construction. Epitaphs findings can give information about the demographic origin of the villa owners.

The base of the workforce used in agriculture were the slaves who worked on the Roman estates. Besides the usage of slaves, even more important, especially in the poorly romanized interior of Roman Dalmatia were the work of the free peasants - members of Illyrian peoples, who were engaged in agriculture on the scurvy of peregrine areas, and who paid taxes to the Roman rulers.

Research on the topic of the working population of the Roman province of Dalmatia, despite the difficulties with the available sources and the fragmentary image that we can reconstruct, represents an extremely important contribution to the general knowledge of the situation in the Roman province of Dalmatia, where more than 90% of the population was engaged in agriculture.

14. Biografija

Naila Uzunović-Hasičić rođena je 12. oktobra 1981. godine u Sarajevu. Osnovnu i srednju školu završila je u Sarajevu, a 2007. godine započela je školovanje na Filozofskom fakultetu, odsjek historija, po bolonjskom sistemu. U toku studija zasnovala je bračnu zajednicu i postala majka dvoje djece. Godine 2011. završila je prvi ciklus studija sa završnim dodiplomskim radom na temu iseljavanja muslimanskog stanovništva iz Srbije u XIX stoljeću. Zatim je započela drugi ciklus, naučni smjer studija, na periodu antike.

U toku studija je radila u brojnim sarajevskim osnovnim školama kao nastavnik historije i građanskog obrazovanja, pri čemu je položila i stručni ispit za samostalno obavljanje odgojno-obrazovnog rada. U tom periodu prošla je kroz brojne edukacije vezane za metodologiju podučavanja historije, inkluzivne procese u nastavi, obrazovanje o holokaustu. Trenutno je angažovana u komisiji Ministarstva za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo, koja provodi kurikularnu reformu za predmet historija.

15. Bibliografija

Izvori

STRABO: *Γεωγραφικά*,

Preuzeto sa <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/home.html>

GAIUS PLINIUS SECUNDUS: *Naturalis historia*

Preuzeto sa http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/home.html

LUCIUS JUNIUS MODERATUS COLUMELLA: *De re rustica*

Preuzeto sa <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Columella/home.html>

MARCUS PORIUS CATO MAIOR: *De agricultura*

Preuzeto sa

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cato/De_Agricultura/home.html

MARCUS TERENCEIUS VARRO: *De re rustica*

Preuzeto sa

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Varro/de_Re_Rustica/home.html

Literatura

BENAC 1951. : Alojz Benac, *O ishrani prehistorijskog stanovništva Bosne i Hercegovine*, GZM ns 6, Sarajevo

BOJANOVSKI 1988.: Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANU BiH, Djela, LXVI, CBI, 6, Sarajevo

BOJANOVSKI 1977: Ivo Bojanovski, *Rimski natpisi iz doline Trebišnjice*, Tribunia, III, Trebinje

BOJANOVSKI 1973: Ivo Bojanovski, *Rimska cesta Narona – Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuteta*, ANU BIH, Godišnjak X, knjiga 8, Sarajevo

BOJANOVSKI 1974.: Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, ANU BiH, Djela, XLVII, CBI 2

BUSULADŽIĆ 2002.: Adnan Busuladžić, *Villa rustica u Bihovu kraj Trebinja*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

BUSULADŽIĆ 2011.: Adnan Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo

BRUUN 2013.: Christer Bruun: "Greek or Latin? The Owner's Choice of Names for *vernae* in Rome", in M. George (ed.), *Roman Slavery and Roman Material Culture*, Toronto: University of Toronto Press, 19.-42.

ČAČE 2009.: Slobodan Čače: *Aserija, rimske ceste i Plinijevi podaci*, Sveučilište u Zadru

ČREMOŠNIK 1976.: Irma Čremošnik, *Rimsko naselje na Paniku kod Bileće*, GZM n.s. A., XXIX, Sarajevo

ČREMOŠNIK 1974.: Irma Čremošnik, *Prvi tragovi kršćanstva na nalazima vile u Paniku*, Razprave Narodnoga muzeja v Ljubljani 14/15, Ljubljana

ČREMOŠNIK 1965.: Irma Čremošnik, *Rimska vila u Višićima*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija tom XX, Sarajevo

DOMIĆ-KUNIĆ 2004.: Alka Domić - Kunić, *Literarni izvori za iliričke provincije (Dalmaciju i osobito Panoniju) u Naturalis Historia Plinija Starijeg*, HAZU, Zagreb

ERDKAMP 2005.: Paul Erdkamp, *The Grain market in the Roman Empire, A social, political and economical study*; Cambridge

FERJANČIĆ 2002.: Snježana Ferjančić, *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I – III vek*, Beograd

GLICKSMANN 2005: Kristina Glicksmann, *Internal and external trade in the Roman province of Dalmatia*, Original scientific paper, Exeter college

IMAMOVIĆ 1987.: Enver Imamović, *Osvrt na stočarstvo predantičkog i antičkog doba na području rimske provincije Dalmacije*, Zagreb

IMAMOVIĆ 1977: Enver Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo

JOHNSTON 2004.: Johnston E. David, *Roman Villas*, Shire publications LTD, Fifth edition, Buckinghamshire

MATIJAŠIĆ 2002.: Robert Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Pula.

MAŠKIN 1968.: Nikolaj Aleksandrovič Maškin, *Istorija starog Rima*, Naučna knjiga, Beograd

McKAY 1975.: McKay G. Alexander, *Houses, Villas and Places in the Roman World*, Thames and Hudson, London

MOCSY 1974.: András Mocsy, *Pannonia an Upper Moesia*, London

MESIHOVIĆ 2011.: Salmedin Mesihović, *ANTIQVI HOMINES BOSNAE*, Sarajevo

- MESİHOVIĆ 2009.: Salmedin Mesihović, *Hajdučija na tlu rimskih ilirskih provincija*, Prilozi 38, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo
- MESİHOVIĆ 2008.: Salmedin Mesihović, *INSCRIPTIONES LATINARVM SARAËVONENSIS*, Historijska traganja 1, Sarajevo
- MESİHOVIĆ 2010.: Salmedin Mesihović, *Plinijevske peregrinske civitates na području današnje Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2010.
- MESİHOVIĆ 2011.: Salmedin Mesihović, *Rimski vuk i ilirska zmija, posljednja borba*, Sarajevo
- MESİHOVIĆ 2011.: Salmedin Mesihović, *Ime ilirskog naroda Dezitijata*, Prilozi 40, Institut za istoriju u Sarajevu
- MİGOTTI 1999.: Branka Migotti, *Prilog poznavanju putova trgovine između Dalmacije i Panonije*, HAZU
- NOVAK 1948.: Grga Novak, *Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj Dalmaciji*, Povijesno društvo Hrvatske, Zagreb,
- OMERČEVIĆ 2010.: Bego Omerčević, *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, Tuzla
- PAPAZOGLU 1969.: Fanula Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, ANUBiH, Sarajevo
- PAŠALIĆ 1960.: Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo
- PAŠALIĆ 1975.: Esad Pašalić, *Sabrano djelo*, Svjetlost, Sarajevo
- ROSTOVTZEFF 1957.: Michael Ivanovitch Rostovtzeff, *The Social and Economic history of the Roman empire*, Biblo & Tannen Publishers
- SCHULTE-FROHLINDE 2003.: Schulte-Frohlinde Karoline, *Villa rustica Die Römische Villenwirtschaft*, Essay, Grin
- SMITH 2002.: Smith J.T., *Roman Villas, a study in social structure*, Taylor & Francis, e-Library
- STIPČEVIĆ 1989.: Aleksandar Stipčević, *Iliri, povijest, život, kultura*; Školska knjiga, Zagreb
- SUIĆ 2003.: Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Golden Marketing, Zagreb
- ŠAČIĆ 2011: Amra Šaćić, *Antički epigrafski spomenici istočne Hercegovine, magistarski rad*, Filozofski fakultet u Sarajevu

ŠAČIĆ 2012.: Amra Šačić, *Kulturno-historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (civitas Narensum)*, Godišnjak 41, ANUBiH, Sarajevo

ŠKEGRO 1991.: Ante Škegro, *Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini (na osnovi epigrafskih izvora)*, ANU BiH, Godišnjak CBI 27, Sarajevo

ŠKEGRO 1999.: Ante Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb

ŠKEGRO 1994.: Ante Škegro, *Rimski rudnički novac*, Op. Arch. 18, Zagreb, 173 – 180,

ŠKEGRO 1998.: Ante Škegro, *Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije*, Op. Arch. 22, Zagreb, 89 – 117,

ŠKEGRO 1998.: Ante Škegro, *Eksploatacija željeza u Bosni u rimsko doba*, Prilozi Instituta za istoriju, XXVI/28, Sarajevo, 1 – 27,

ŠKEGRO 1998.: Ante Škegro, *Eksploatacija zlata u Bosni i Hercegovini u rimsko doba*, Bosna Franciska, 10, Sarajevo, 142 – 160,

ŠVAB 1980.: Mladen Švab, *Analiza sabranih dijela Esada Pašalića*, Historijski zbornik, savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb

WHITE 1975.: K. D. White, *Farm equipment of the Roman world*, Cambridge

WILKES 2001.: John Wilkes: *Iliri*, LAUS, Split

ZANINOVIĆ 1967.: Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati I*, Godišnjak CBI 4

ZANINOVIĆ 1967.: Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati II*, Godišnjak CBI 5

Internet izvori

<http://booksandjournals.brillonline.com/content/journals/10.1163/156852512x617623>

<http://www.davros.org/romans/legions.html>